

MIEJSCE I ZNACZENIE GODNOŚCI CZŁOWIEKA W HIERARCHII WARTOŚCI MŁODZIEŻY LICEALNEJ I AKADEMICKIEJ. STUDIUM SOCJOLOGICZNE

The place and meaning of human dignity in the hierarchy of values of high school youth and academic youth. Sociological study

Streszczenie

W artykule prezentuję wyniki własnych badań socjologicznych dotyczących postaw młodzieży licealnej i akademickiej wobec godności osobowej człowieka oraz miejsca i znaczenia godności w jej hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. Badania te zrealizowałem w 2011 roku w zbiorowości 882 respondentów, w której było 508 kobiet i 374 mężczyzn oraz 456 licealistów w Kaliszu i 426 studentów w Poznaniu. Większość respondentów twierdzi, że godność ludzka jest cenną i ważną wartością, dla której byliby gotowi poświęcić inne wartości, a nawet własne życie i zdrowie, gdyż bez godności życie ludzkie utraciłoby sens i cel. Godność, w ich ocenie, jest gwarancją wolności, niezależności i poczucia własnej wartości każdego człowieka, ułatwia mu poprawne relacje z innymi ludźmi. Większość badanych zaznacza, że każdy człowiek powinien bronić własnej godności przed różnymi zagrożeniami. Jednocześnie powinien także akceptować i szanować godność innych ludzi. Niektórzy licealiści i studenci najwyższej cenią własne życie i z tego powodu nie poświęciłiby go dla uzyskania innych wartości ani w obronie osobistej godności i godności innych ludzi. Życia własnego nie poświęciłiby też dla ratowania życia osób sobie bliskich.

Słowa kluczowe: hierarchia wartości, wartości podstawowe, wartości uroczyste, godność człowieka, obrona godności, życie ludzkie, młodzież licealna, młodzież akademicka

Abstract

In this article, I present an commenting on the results of my sociological research on the attitudes of high school youth and academic youth dignity, to the place and meaning dignity among fundamental and solemn values and to the role of dignity in people's lives. I conducted these test in 2011 in a group of 882 respondents, in which there were 508 women and 374 man and 456 high school students in Kalisz and 426 university students in Poznan. In the opinion of the majority of the respondents, human dignity is a valuable and important value for which they would be willing to sacrifice other values and even their dignity, in their opinion, human life would lose its meaning and purpose. Dignity, in their opinion, is a guarantee of freedom, independence and self-esteem of every human being, it facilitates proper relations with other people. Most respondents say that everyone should defend their dignity against various threats. At the same time, he should accept and respect the dignity of after people. Some respondents value their own lives the most, so they would not sacrifice it in defense of their people. They would not sacrifice their own lives to save their loved ones lives.

Keywords: hierarchy of the values, basic and solemn values, defense of dignity, human dignity, human life, high school and academic youth

Wstęp

Wypowiedzi uczniów szkół średnich i studentów uczestniczących w innych badaniach socjologicznych na temat godności człowieka – jej istoty, miejsca i znaczenia w hierarchii wartości podstawowych uznawanych i realizowanych w społeczeństwie – skłaniają do pytania, jak do tej kwestii odniosą się respondenci z Kalisza i Poznania – uczniowie liceów i studenci różnych kierunków w niepublicznej uczelni wyższej, którzy uczestniczyli w badaniach socjologicznych. Wybór respondentów z tych szkół do badań empirycznych był przemyślany i wynikał z potrzeby poznania postaw i motywacji uczniów i studentów w nich uczących się wobec wartości podstawowych i uroczystych oraz miejsca godności człowieka w hierarchii tych wartości. Poznanie specyfiki tych postaw i motywacji oraz kierunek zmian w nich w zestawieniu z postawami młodzieży w innych badaniach były ważnym bodźcem skłaniającym do podjęcia własnych badań. Prezentacja wybranych cech respondentów i założeń metodologicznych badań wśród nich zrealizowanych poprzedza analizę ich postaw wobec godności osobowej człowieka oraz jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. Określenie obu typów wartości będzie ukazane w kolejnych częściach artykułu.

Postawy licealistów i studentów uczestniczących w badaniach socjologicznych dotyczące godności ludzkiej ogólnie pojętej i godności osobistej człowieka jako wartości podstawowej i uroczystej oraz miejsca i znaczenia godności w ich hierarchii wartości były przedmiotem badań, których wyniki są prezentowane w tym opracowaniu. W zakres przedmiotu badań wchodziły także deklaracje respondentów uwzględniające możliwość obrony osobistej godności za cenę własnego życia.

Celem tego opracowania jest wieloaspektowy, szeroki opis i analiza postaw respondentów wobec godności człowieka oraz jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. W zakresie celu znajduje się także próba wyjaśnienia powodów, pod wpływem których respondenci ustosunkowali się w określony sposób do godności człowieka oraz do jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. W wyjaśnieniu tej kwestii ważną rolę odgrywają cechy demograficzne respondentów jako zmienne niezależne. Wyjaśnienie i opis postaw licealistów i studentów dotyczących godności ludzkiej, jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych mają związek z hipotezami empirycznymi przyjętymi w założeniach badawczych (Babbie 2007: 112-113).

Teoria postaw i teoria wartości stanowi podłoże dla analizy postaw licealistów i studentów wobec godności człowieka oraz jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. Należy zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu spotykamy wiele różnych określeń postawy. Na przykład Stefan Nowak zaznacza, że „postawa to układ trojakiemu rodzaju względnie trwałych dyspozycji do reagowania pewnego podmiotu na pewien przedmiot: dyspozycji do oceniająco-emocjonalnych reakcji na ten przedmiot, do jego określonego postrzegania i do zachowywania się wobec niego w określony sposób, przy przyznaniu składnikom oceniająco-emocjonalnym roli szczególnie doniosłej” (Nowak 1973: 12-13). Z kolei Tadeusz Mądrzycki pisze, że „postawę można określić jako względnie trwałą i zgodną organizację poznawczą, uczuciowo-motywacyjną i behawioralną przedmiotu, związaną z określonym przedmiotem czy klasą przedmiotów” (Mądrzycki 1970: 19). Odmiennie postawę pojmuje Janusz Reykowski i proponuje, aby postawami nazywać „pewne głębsze mechanizmy i układy motywacyjne, polegające na dążeniu do zachowania trwałego stosunku do pewnego przedmiotu, który to stosunek może się przejawiać bądź w stałych, bądź też w różnych reakcjach afektywnych, poznawczych bądź behawioralnych, w zależności od tego, jak zmienia się relacja między podmiotem a przedmiotem postawy. Reakcje te nazywa się aktami ustosunkowania się do przedmiotu” (Reykowski 1979: 28).

We własnej metodologii przyjmuję, idąc za Stefanem Nowakiem, następujące określenie postawy: „Postawa pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu oznacza ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i do emocjonalnego reagowania na niego oraz do względnie trwałych przekonań dotyczących natury i właściwości tego przedmiotu, jak do względnie trwałych dyspozycji dotyczących zachowań tego przedmiotu” (Nowak 1973: 23). Z tej definicji postawy wynika pozytywny lub negatywny stosunek podmiotu do przedmiotu. Wówczas mówi się o wartości dodatniej lub ujemnej postawy. Wartość dodatnia lub ujemna może mieć różne stopnie – może być mniej lub bardziej dodatnia lub ujemna, aż do skrajnie ujemnej lub dodatniej. Władysław Prężyna mówi, że takie przychylne lub nieprzychylne ustosunkowanie się wyznacza kierunek postawy podmiotu wobec przedmiotu (Prężyna 1981: 21). Powstaje pytanie, dlaczego ludzie w pewnej sytuacji postępują w określony sposób i z jakiego powodu podają określone motywy swojego

postępowania. Kazimierz Obuchowski uważa, że postawy jednostki wyznaczają zarówno jej działanie w danej sytuacji, jak i sposób uzasadnienia tego działania, czyli motyw, jaki ona dla tego działania podaje. Następnie przypuszcza, że wpływ postaw na motyw jest regulowany przez eliminację motywów niezgodnych z postawami (Obuchowski 1965: 77). W ten sposób autor określa związek między postawą a motywem: „Motyw należałoby więc określić jako takie sformułowanie środków i celu działania, które pozostaje w zgodzie lub w najmniejszej sprzeczności ze wszystkimi postawami związanymi z sytuacją, której motyw dotyczy” (Obuchowski 1965: 78).

Wartość jest także pojęciem wieloznacznym, badacze nadają mu różną treść. W potocznym ujęciu „wartość” jest utożsamiana z tym, co cenne, odpowiadające wysokim wymaganiom, godne pożądania, stanowiące cel dążeń ludzkich. Praktycznie wartościami są więc idee, przekonania, przedmioty materialne uznawane przez jednostki i zbiorowości społeczne za szczególnie cenne. Wartości są istotnym składnikiem wszystkich dziedzin wiedzy, aczkolwiek kryteria wartościowania nie są jednolite. W konsekwencji prawdę uznaje się za kryterium wiedzy naukowej, użyteczność – wiedzy utylitarnej, a dobro – wiedzy moralnej. Liczne dyscypliny humanistyczne zajmują się badaniem istnienia, hierarchii i przekazów wartości w aspekcie aksjologicznym, psychologicznym, socjologicznym, kulturoznawczym i teologicznym. Podziały wartości są bardzo różne i zależą od przyjętych teorii i stosowanego kryterium. Na przykład Janusz Gajda, biorąc pod uwagę różne kryteria, wskazuje następujące typy wartości: materialne i duchowe, historyczne i aktualne, jednostkowe i uniwersalne, trwałe i chwilowe, uczuciowe i intelektualne, pozytywne i negatywne (Gajda 1997: 12). Wartości wyjaśnia także teoria potrzeb, która mówi o: 1) przyjmowaniu przez jednostkę systemu wartości od społeczeństwa; 2) przyporządkowaniu potrzeb jednostki do potrzeb otoczenia; 3) przystosowaniu przez jednostkę swojego życia i zachowań do życzeń danych społeczności. Teoria potrzeb łączy się z pojęciem społecznej nagrody i kary, jest fundamentem, na którym opierają się inne teorie z zakresu socjologii i psychologii społecznej, jak choćby teoria oddziaływania społecznego Floriana Znanieckiego (Znaniecki 1928-1930). Teorie te pozwoliły ustalić i wyjaśnić postawy badanych licealistów i studentów wobec godności człowieka oraz jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych.

W strukturze tego opracowania zostaną ukazane i wyjaśnione następujące zagadnienia: socjologiczne ujęcie pojęcia godności ludzkiej i godności osobistej jednostki; metodologiczne założenia badań własnych; godność ludzka jako wartość podstawowa w ujęciu badanych licealistów i studentów; godność ludzka jako wartość uroczysta w ujęciu badanych licealistów i studentów; deklaracje badanych licealistów i studentów dotyczące poświęcenia własnego życia w obronie godności osobistej.

Socjologiczne ujęcie pojęcia godności ludzkiej

Socjologowie jak dotąd tylko sporadycznie zajmowali się zagadnieniem godności człowieka, widząc w niej przedmiot własnych zainteresowań i badań empirycznych. Janusz Mariański trafnie zaznacza, że socjologia wprawdzie zajmuje się moralnością ludzi jako swoistą postacią życia społecznego podległą badaniom empirycznym, natomiast nie daje odpowiedzi na pytanie, co stanowi istotę człowieka i jaki jest sens jego działań. Tymczasem, zdaniem badacza, może ona i powinna postrzegać go integralnie, czyli w powiązaniu z jego człowieczeństwem i w osobowych relacjach interpersonalnych. „Socjolog odwołujący się do godności osobowej może uznać, że moralność w swej istocie jest czymś więcej niż tylko niekrzywdzeniem innych, sprawiedliwą troską o dobro innych ludzi, empatią, przewyciężaniem egoizmu i współczuciem, choć wszystkie je sobą obejmują. Moralność jest w ostatecznej instancji aprobatą i respektowaniem godności własnej i innych osób” (Mariański 2016: 146-147). Dlatego warto przypomnieć tu, idąc za tym autorem, w syntetycznym ujęciu stanowisko niektórych klasyków i współczesnych socjologów w kwestii godności ludzkiej.

Zagadnieniem godności ludzkiej zajmował się Max Weber, analizował kwestię wieloznaczności pojęcia ładu, uwzględniając przy tym jego aspekt ekonomiczny, społeczny i prawny. W tym celu używał on pojęcia godności społecznej, która ma ścisły związek z uwarstwieniem stanowym. Stany, jego zdaniem, są najczęściej wspólnotami o nieukształtowanym charakterze. We własnych rozważaniach na ten temat Weber przyjmuje tezę, że „w przeciwieństwie do »położenia klasowego«, uwarunkowanego często ekonomicznie, »położenie stanowe« będziemy określać jako typowe składniki losów ludzkich, uwarunkowane przez określoną,

pozytywną lub negatywną ocenę »godności społecznej«, wiążącej się z jakąś cechą wspólną pewnej liczbie osób. »Godność« ta, rzecz jasna, może wiązać się również z położeniem klasowym – różnice między klasami nakładają się w rozmaitych konfiguracjach na różnice stanowe, a posiadanie jako takie nie zawsze, jak już zauważyliśmy, choć na dłuższą metę wyjątkowo konsekwentnie, nabiera ważności jako cecha stanowa. Na całym świecie w organizacjach sąsiedzkich »przywódcą« jest często najbogatszy gospodarz wyłącznie ze względu na swą zamożność, co często oznacza po prostu większą godność» (Weber 1975: 420-421). W innej swojej pracy Weber zaznacza, że wszystkie odmienności obyczajów mogą podsycać u osób je kultywujących swoiste poczucie honoru i godności. Mówi się o godności urzędu i o poczuciu godności notabli, o stanowym poczuciu godności jako decydującej determinancie zachowania, o rycerskim poczuciu godności i o poczuciu godności poddanych (Weber 2002: 307-308).

George H. Mead używa pojęcia godności we własnych analizach nad tożsamością lub osobowością człowieka. W jego przekonaniu każdy człowiek działający wie o swojej godności, kiedy zostaje uznany za członka wspólnoty, mającego w niej swoje prawa. Godność własną człowiek może realizować na wiele różnych sposobów, a jako osobowość społeczna godność tę realizuje w relacjach z innymi ludźmi. W ten sposób jednostka nabiera pewności co do społecznej wartości własnej tożsamości. Definiując zjawisko samoświadomości człowieka, Mead stosuje pojęcie szacunku do samego siebie. Szacunek ten oznacza pozytywne nastawienie do własnej osoby, które jednostka jest w stanie osiągnąć w relacjach z innymi członkami wspólnoty jako pełnoprawny jej członek. Stopień szacunku do siebie samego zależy od stopnia zindywidualizowania cech i uzdolnień, które potwierdzają partnerzy tej interakcji. W pewnym zakresie jednostka postrzega siebie i swój szacunek we wspólnocie wywyższając się nad innych jej członków. Przeciwnością poczucia wyższości jednostki jest jej poczucie niższości wśród innych. Autor pisze, że „interesujące jest wkroczyć do naszej wewnętrznej świadomości i odkryć, na czym opieramy nasz szacunek do siebie samych. Istnieją oczywiście głębokie i solidne podstawy do tego. Człowiek dotrzymuje słowa, spełnia swe obowiązki i to daje mu podstawę szacunku do siebie samego. Ale te cechy występują u większości członków społeczności, z którymi się spotykamy. Zawadzimy pod tymi względami, ale ogólnie rzecz biorąc, dotrzymujemy słowa. Należymy w rzeczywistości do społeczności i nasz szacunek do siebie samych implikuje, że rozpoznajemy siebie jako jednostki, które szanują same siebie” (Mead 1975: 283-284). Nie oznacza to jednak, że jesteśmy wtedy egoistami lub egocentrykami, ponieważ „można być tak uczciwym – twierdzi autor – jak to tylko możliwe w płaceniu swoich długów lub w pracy; można szczerze uznawać sukcesy innych i cieszyć się nimi; ale to nie przeszkadza, aby cieszyć się swymi możliwościami i odczuwać specjalne zadowolenie z własnych sukcesów” (Mead 1975: 284-285). Oczywiście tak ujmowany szacunek do siebie samego ma wyraźne społeczne odniesienie, jest mocno osadzony w interakcjach społecznych danej jednostki ludzkiej.

Pojęcie godności człowieka nie jest obce także Niklasowi Luhmannowi, przy czym interesuje go potencjalność, a nie realność człowieka – pyta nie o to, kim jest człowiek, lecz o to, kim może on być. W ujęciu Luhmanna godność nie jest czymś stałym i stabilnym, nie jest naturalną i wrodzoną jakością ludzkiej egzystencji, natomiast jest ona rezultatem efektywnej samoświadomości i indywidualności człowieka. Autor ten uważa, że poczucie własnej indywidualności człowiek osiąga w interakcjach z innymi osobami, w interakcjach społecznych – w procesach socjalizacyjnych i przez własną aktywność. W ten sposób ukształtowana indywidualna osobowość jest godnością człowieka – on sam kształtuje własną osobowość i jedynie sam określa swoją tożsamość, czyli to, kim jest, chociaż godność jego formuje się w relacjach z innymi znaczącymi osobami (Luhmann 2007: 220).

Odmienne nieco podejście do godności człowieka ujawnia Hans Joas i zaznacza, że to proces sakralizacji osoby ludzkiej przyczynia się do upowszechnienia praw człowieka w zróżnicowanych warunkach jego codziennego życia. Autor ten twierdzi, że osoba ludzka jest postrzegana jako pełna niezbędnej godności, która jako cecha uniwersalna człowieka stanowi podstawę jego praw. Godność nie pozwala na niweczenie i stosowanie tortur wobec ludzi, spowodowała zniknięcie niewolnictwa, stawia pod znakiem zapytania stosowanie kary ostatecznej wobec przestępców. Za bezcelowe uznaje on pytanie o związek godności człowieka z religią – poczucie własnej godności przejawiają w równej mierze ludzie religijni i ludzie niereligijni, wierzący i niewierzący (Joas 2015: 4-5, 11-18).

Autorzy ci ujmują godność człowieka w nieco zróżnicowany sposób, aczkolwiek nie odbiegają zbyt od ustalenia jej istoty i głównych uwarunkowań, trafiają w sedno problemu. Oczywiście ich spojrzenia na zjawisko godności ludzkiej dają możliwość dyskusji z tym podejściem. Ramy tego opracowania nie pozwalają jednak na podjęcie jej.

Problematyką godności ludzkiej zajmuje się od dawna także kilku polskich socjologów, jednakże najpełniej istotę godności opracowała Maria Ossowska, ujmując ją w wielu aspektach. We własnych analizach zaznacza, że „ma godność ten, kto umie bronić pewnych uznawanych przez siebie wartości, z których obroną jest związane jego poczucie wartości i kto oczekuje z tego tytułu szacunku ze strony innych. Brak godności, z kolei, ujawnia ten, kto rezygnuje z takiej wartości, sam siebie poniża lub daje się poniżyć dla osiągnięcia jakichś osobistych korzyści” (Ossowska 1970: 59). Dalej autorka zaznacza, że są tacy osobnicy, którzy godność mają, i tacy, którzy jej nie mają. Godność nie przysługuje automatycznie wszystkim ludziom – jednym się ją przypisuje, a innym się jej odmawia. Opisowe i neutralne aksjologicznie pojmowanie godności nie eliminuje normatywnego jej ujęcia. Z normatywnego punktu widzenia godność przysługuje wszystkim ludziom ze względu na miejsce zajmowanie w przyrodzie, czyli miejsce uprzywilejowane i centralne (Ossowska 1970: 52-53).

W aspekcie psychologicznym i socjologicznym godność oznacza cechę charakteru człowieka jako poczucie godnościowe. Człowiek nabywa swoją godność, ale może też ją utracić. Stąd nie przysługuje ona każdemu człowiekowi. Natomiast jest zależna od jego zachowania na co dzień. Ossowska wyraźnie zaznacza, że „człowiek mający postawę godnościową, postępuje zgodnie z osobistą hierarchią wartości, według reakcji (nakaźów) swojego sumienia. Kiedy grozi mu utrata godności, potrafi bronić swojej tożsamości i indywidualności, czyli jest »wierny sobie«. Z kolei w sytuacjach koniecznych, ratując własną godność i niezależność, potrafi poświęcić nawet swoje życie, żeby w ten sposób dochować wierności swoim przekonaniom” (Ossowska 1983: 519-522, 559).

Godność osobista człowieka, zdaniem Ossowskiej, łączy się ściśle z jego odczuwaniem i oceną własnego postępowania, zgodnie z kryteriami uznanymi za słuszne społecznie. Z tego względu godny zaufania jest ten, kto nie rezygnuje z działania słusznego w jego osobistym przekonaniu, nie narusza zdecydowanie własnej i cudzej godności, nawet za bardzo wysoką cenę. Zatem o godności osobistej, jej zadaniem, decyduje praktycznie „posiadanie hierarchii wartości, do której jest się przywiązany i z której nie zamierza się zrezygnować. Utrata obrony tych wartości stanowi o postawie, którą nazywamy godnością” (Ossowska 1983: 559).

Z drugiej zaś strony, zaznacza autorka, często widzimy, że ludzie nie odwołują się niekiedy do swojej godności jako do podstawy pochwały lub nagany pewnych własnych lub cudzych zachowań, lecz oceniają je według kryteriów moralnych. Mając tego świadomość, wyróżnia dwa piony w moralności: pierwszy wiąże się z etyką utylitarną, zalecającą uchylenie cierpienia i mnożenie przyjemności, drugi pion odnosi się zaś do godności ludzkiej i do szacunku należącego się człowiekowi. Reguły moralne uwzględniające zmniejszenie cierpienia uznaje się za życzliwości, współczucia, ofiarności (reguły miękkie). Natomiast reguły broniące godności człowieka wynikają z szacunku dla niego, dla jego człowieczeństwa. W pierwszym nurcie moralności zasadniczym składnikiem wyrzutów sumienia jest przykrość z powodu wyrządzenia przykrości innemu człowiekowi. W drugim zaś nurcie moralności bierzemy pod uwagę poniżenie samego siebie pod presją strachu lub z chęci zysku. Tu wstyd jest podstawowym składnikiem wyrzutów sumienia (Ossowska 1983: 547-549). Z tego względu godność ludzką definiuje się lub określa, mówi autorka, jako dostojeństwo. W tym kontekście traktuje ona normy broniące godności własnej człowieka jako jedną z kategorii norm moralnych, które zobowiązują go do obrony własnej godności i do szanowania osób trzecich: „Miej godność i szanuj godność innych” (Ossowska 1983: 515-516). Trudno nie zgodzić się z tym określeniem istoty godności człowieka i uwarunkowań przypisywania jej ludziom jako waloru osobistego czy też funkcjonowania jej jako wartości podstawowej i uroczystej w ich osobistym i społecznym życiu. Przejrzystość tego ujęcia istoty godności człowieka i osobistej godności jednostki ludzkiej jest na tyle ważna i aktualna czy nośna, że uwzględniają je inni badacze godności ludzkiej we własnych zainteresowaniach i badaniach empirycznych.

Krzysztof Kiciński z kolei wyróżnia cztery typy orientacji moralnej: tabuistyczną, dotyczącą wzajemności, prospołeczną i godnościową. W orientacji godnościowej nadrzędną wartością jest swoiste dobro osoby, pewna wartość osobista wyższego rzędu, a nie dobro drugiego człowieka. Autor zaznacza, że „to tę wartość wiąże się najczęściej z pojęciem godności i zakłada się, że jednostka, która chce zasługiwać na szacunek, musi umieć

i potrafić jej bronić. Moralność godnościowa skupia również wartości i normy, w których świetle są oceniane pozytywnie działania człowieka skierowane na realizację pewnych dóbr własnych (»szanuj siebie jako pewną wartość, której nie można narazić na degradację«) (Kiciński 1998: 23-24). Godność człowieka, w ocenie tego socjologa, »jest (...) związana z ideą szacunku, jaki jednostka ma prawo odczuwać dla siebie jako wartość, a także z poczuciem prawa do obrony tej wartości oraz domagania się respektu dla niej ze strony innych» (Kiciński 1998: 30). Liczy się tu dobro moje, a nie dobro innego człowieka. Jednostka chcąc zasługiwać na szacunek powinna umieć i chcieć bronić własnej godności, a zarazem wiedzieć, co może spowodować jej zaniżenie. Jednostka jako członek określonej grupy lub wspólnoty ludzkiej, broniąc swojej godności, broni też godności tej grupy i wspólnoty. Orientacja godnościowa, jego zdaniem, jest zjawiskiem złożonym, dlatego może występować w różnych odmianach: »Specyfika orientacji godnościowej polega według nas na tym, że jej zasady upoważniają jednostkę (lub to jej wręcz nakazują) do obrony własnej godności jako wartości, której nadaje się status moralny. O specyfice mówimy tu dlatego, że z pojęciem moralności są kojarzone najczęściej idee mające na względzie dobro pozaosobiste. To dobro pozaosobiste przybiera oczywiście różne formy i jedną z nich może być czyjaś godność. Z norm nakazujących jej szanowanie wcale nie musi wynikać postulat szanowania godności własnej, gdyż postulat taki może być uzasadniony jedynie na gruncie jakiejś aksjologii – indywidualistycznej. Jeśli więc orientacja godnościowa ma być pod względem aksjologicznym specyficzna w stosunku do orientacji prospołecznej – musi ograniczać się do norm i wartości związanych z godnością własną jednostki, której rzecz dotyczy» (Kiciński 1998: 41-42). We własnej koncepcji godności człowieka Kiciński odszedł od dyrektywy godnościowej przyjętej wcześniej przez Marię Ossowską (»Miej godność i szanuj godność cudzą») i przyjął jako kryterium oceny moralnej »dorastanie» do pewnego wzorca, który stanowi o szczególnej wartości człowieka. Ustalenie tego wzorca, czyli tego, co może spowodować jej zaniżenie, różnicuje się w poszczególnych społeczeństwach i kulturach (zob. Mariański 2016: 168).

W rozeznaniu Janusza Mariańskiego »godność ludzka wiąże się z obroną uznawanych przez jednostkę wartości, z przeświadczeniem o potrzebie poświęcenia czegoś dla wierności sobie i obrony swojego »ja«. »Życ z godnością«, »zachować kręgoślup moralny« – te i tym podobne wyrażenia stanowią zbliżone aspekty tego, co nazywa się godnością. Utrata godności wiąże się z rezygnacją z poczucia własnej wartości, z zaparciem się własnego »ja«, z aprobatą poniżania siebie dla osiągnięcia jakichś wymiernych korzyści, z traktowaniem człowieka jako narzędzia (środka), z zaparciem się własnych przekonań ze względów koniunkturalnych. Godność nie jest cechą zdobiącą człowieka, lecz wyraża istotę człowieczeństwa, skłania do doskonalenia umiejętności i cech charakteru, wierności sobie, realizacji postawionych celów, krótko mówiąc – do ciągłego podnoszenia poziomu moralnego. Wysoka ocena szacunku dla samego siebie i wartości drugiego człowieka zakłada, że ludzie będą zdolni wykroczyć poza sprawy związane z własnym interesem i doceniać także wartości prospołeczne. Człowiek godny, opierający swoją godność na zobiektywizowanych kryteriach moralnych, jest zdolny przeciwdziałać zdeformowanym stosunkom społecznym. (...) Poczucie godności oraz postawy i zachowania godnościowe przejawiają się u poszczególnych ludzi i w grupach społecznych ze zróżnicowaną siłą, a także w rozmaitych kształtach, przy istnieniu pewnych wspólnych i charakterystycznych rysów. W tym znaczeniu poczucie czy doświadczenie godności nie jest ani powszechne, ani zawsze jednakowo wiążące» (Mariański 2016: 169-171).

Z kolei w społecznym znaczeniu – dodaje autor – »godność ludzka jest najczęściej odnoszona do warunków i sytuacji, w jakich człowiek żyje i działa (godność jako wartość społeczna). Jedne z tych warunków dają człowiekowi szansę optymalnego rozwoju, inne przyczyniają się do pomniejszania jego godności, niekiedy do zniewolenia człowieka, do rezygnacji z uznawanych wartości dla innych, mniej ważnych, wreszcie do totalnej demoralizacji, pozbawiającej możliwości realizacji właściwych potrzeb ludzkich. W pluralistycznych społeczeństwach współczesnych rola sytuacji społecznych w kształtowaniu postaw i zachowań godnościowych wydaje się wzrastać. Coraz więcej jest niebezpieczeństw zagrażających ludzkiej godności. Sytuacje negatywne uwłaczają godności, nie pozwalają żyć i rozwijać się na miarę ludzkich potencjalności. Sytuacje pozytywne zapobiegają degradacji moralnej jednostki i sprzyjają rozwojowi jej poczucia godnościowych. Kto w sprzyjających sytuacjach nie poddaje się okolicznościom ubliżającym jego poczuciu godności i poniżającym wprost dobre imię, kto nie godzi się na traktowanie siebie jako środka do celu, (...) lecz jest wyczulony na szlachetność życia i działania, ten jest wart pochwały i zachowuje swoją godność, przejawia wewnątrz

spokój i osobistą niezależność” (Mariański 2016: 180). Zbigniew Szawarski dopowie w tym kontekście, że „jeśli każdy człowiek ma prawo do szacunku, to każdy z nas ma moralny obowiązek postępować tak, aby go nie degradować moralnie, nie unicestwiać w nim człowieczeństwa” (Szawarski 1983: 95).

Teoretyczne, wieloaspektowe określanie istoty zjawiska godności ludzkiej pozwala na stwierdzenie, że nie jest ona łatwo rozpoznawalna jako wartość. Socjologiczne spojrzenie na godność człowieka i na jej miejsce i znaczenie w hierarchii wartości podstawowych i uroczystych także nie ułatwia wyjaśnienia tej kwestii. Oczywiście socjologiczne ujęcia godności zaprezentowane w tej pracy nie ukazują pełnego wyjaśnienia tej kwestii. Oprócz ujęć przytoczonych tu socjologów są jeszcze inne ujęcia, których tu nie sposób prezentować ze względu na rozmiary tego opracowania. Z różnych badań naukowych wynika, że godność człowieka rzadko znajdowała się dotąd, jak również nadal nieczęsto znajduje się na szczycie wartości preferowanych w polskim społeczeństwie, w tym także przez młodzież. Badania te są też znacznie rozproszone, co utrudnia jednoznaczną opinię na ten temat. Znając różnorodność postaw młodzieży polskiej wobec godności człowieka i wobec wartości podstawowych i uroczystych, podjęto realizację badań na ten ważny i interesujący poznawczo temat wśród młodzieży licealnej i akademickiej. Wypowiedzi obu typów respondentów dotyczące godności człowieka jako wartości podstawowej i uroczystej oraz miejsca i znaczenia godności w ich hierarchii wartości zostaną zaprezentowane w tym artykule.

Metodologiczne założenia badań własnych

Podstawę do odpowiedzi na pytania związane z postawami licealistów i studentów wobec godności człowieka oraz jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych stanowią wyniki badań socjologicznych wśród nich zrealizowanych. Badania te zostały przeprowadzone w 2011 roku w Kaliszu wśród 456 uczniów szkół licealnych (51,7%) i wśród 426 studentów niepublicznej Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania w Poznaniu (48,3%) z czterech kierunków: socjologii (28,2%), pedagogiki (24,2%), zarządzania (23,5%) i informatyki (23%), dobranych według procedur statystycznych z list ewidencyjnych, odrębnie respondentów pierwszego i trzeciego roku nauki w liceum oraz w ten sam sposób na każdym kierunku studiów. Łącznie do badań wybrano 882 respondentów, w tym 508 kobiet (57,6%) i 373 mężczyzn (42,4%) techniką doboru warstwowego (Blalock 1977: 16-17). Uwzględniając ten sposób doboru próby z list ewidencyjnych, chciano, żeby dobór ten zapewnił reprezentatywność wyników badań w obu populacjach – uczniów liceów i studentów uczestniczących w badaniu. Dobór ten uwzględniał również ewentualność wystąpienia nadreprezentacji osób o pewnych cechach, np. ze względu na płeć. Hubert M. Blalock pisze, że „pobierając próbę warstwową dzielimy najpierw populację na szereg grup lub kategorii, następnie zaś z każdej warstwy losujemy niezależne próby. Dobór można przeprowadzić według takich zmiennych, jak: płeć, wiek, typ wykształcenia, zawód, miejsce zamieszkania, typ instytucji itp.” (Blalock 1977: 449-450). Earl Babbie z kolei metodę warstwową nazywa „metodą kwotową” i zaznacza, że „w próbie kwotowej (quota sampling) wychodzi się od macierzy lub tabel, opisującej istotne dla badania cechy populacji” (Babbie 2007: 206).

W badaniach uczestniczyli uczniowie pierwszej i trzeciej klasy wybranych liceów oraz studenci pierwszego i trzeciego roku studiów z wskazanych kierunków. Z liceów ogólnokształcących pochodziło 54,4%, w tym z pierwszej klasy 50,7% i z trzeciej klasy 49,3%, natomiast z liceów profilowanych pochodziło 45,6%, w tym odpowiednio z klas: 50,3% i 49,7%. Z kolei wśród studentów objętych badaniem z roku pierwszego było 53,1% respondentów, w tym z socjologii 27,4%, z pedagogiki 23,9%, z zarządzania 26,2%, z informatyki 26,1%. Natomiast z trzeciego roku było łącznie 46,9%, w tym według kierunku studiów odpowiednio: 29,2%, 25%, 24,5%, 21,3%. Według stałego miejsca zamieszkania rozkład respondentów jest następujący: wieś – 21,5%, małe miasto – 26,2%, Kalisz – 29,6%, Poznań – 22,7%, miasta łącznie – 78,5%. Większość respondentów pochodziła z rodzin pełnych zintegrowanych – 72,1%, z rodzin rozbitych – 17,9%, 8,6% miało zaś jednego z rodziców. Według stosunku do wiary religijnej rozkład respondentów jest następujący: głęboko wierzący – 17,3% (w tym kobiety – 18,3%, mężczyźni – 16% oraz licealiści – 19,1% i studenci – 15,5%), wierzący – 51,5% (w tym kolejno: 55,9% i 45,5% oraz 55,5% i 47,2%), obojętni religijnie – 12,2% (w tym kolejno: 10,8% i 14,2% oraz 10,1% i 14,6%), wątpiący – 8,1% (w tym kolejno: 6,7% i 9,9% oraz 7% i 9,1%), niewierzący – 10,9% (w tym kolejno: 8,3% i 14,4% oraz 8,3% i 13,6%). Osoby wierzące łącznie – 68,8% (w tym

kolejno: 74,2% i 61,5% oraz 74,6% i 62,7%), osoby z problemami w wierze – 20,3% (w tym kolejno: 17,5% i 24,1% oraz 17,1% i 23,7%), osoby niewierzące – 10,9% (w tym kolejno: 8,3% i 14,4% oraz 8,3% i 13,6%).

W analizach korelacyjnych zastosowano miernik Q Kendalla, mający zastosowanie wyłącznie dla tablic 2x2, który przyjmuje postać wzoru: $Q = \frac{ad - bc}{ad + bc}$. Istotna statystycznie zależność występuje wtedy, kiedy $Q = + < 0,200 - 0,999$ albo $Q = - > 0,200 - 0,999$. W przedziale od $-0,200$ do $+0,200$ brak istotnej zależności. W toku badań zastosowano metodę monograficzną i sondażu. Na etapie analizy i opisu wyników badań zastosowano kilka metod: statystyczną, porównawczą, socjograficzną, korelacji zmiennych. Narzędzie badawcze stanowił wieloprotocolowy kwestionariusz ankiety zawierający 54 pytania merytoryczne dotyczące postaw i ocen licealistów i studentów wobec wartości podstawowych oraz miejsca i znaczenia godności człowieka w hierarchii norm moralności katolickiej, a także sześć pytań uwzględniających cechy osobowe i społeczne respondentów (Baniak 2015). Ponadto zrealizowano badania jakościowe na ten temat wśród 58 respondentów (29 kobiet i 29 mężczyzn) w obu typach szkół, dobranych techniką losową, stosując wywiad swobodny lekko skategoryzowany. Wypowiedzi respondentów pochodzące z badań ankietowych i z bezpośrednich rozmów podczas wywiadu dotyczące obu kwestii będą cytowane w tym opracowaniu.

Badania ilościowe, ankietowe w liceach i w szkole wyższej zostały zrealizowane techniką ankiety audytoryjnej we wcześniej dobranych grupach respondentów. Kwestionariusze ankiety zostały udostępnione respondentom do samodzielnego wypełnienia. Wcześniej, czyli przed przystąpieniem do wykonywania tego zadania, respondenci zostali poinformowani szczegółowo o celu podjętych badań naukowych i sposobie wypełniania ankiety. Uczniowie liceum z klas pierwszych uzyskali zgodę swoich rodziców lub opiekunów na udział w tych badaniach. W informacji tej uwagę szczególną prowadzący badania poświęcił znaczeniu odpowiedzi respondentów na pytania otwarte, umożliwiające każdemu swobodne i dokładne wypowiedzenie się na dane pytanie czy zagadnienie, nie lekceważąc oczywiście roli pytań zamkniętych. Prowadzący badanie poinformował też respondentów o pełnej anonimowości ich wypowiedzi i opinii oraz o możliwości odstąpienia od udziału w badaniu po uprzednim przemyśleniu tej decyzji. Zaznaczył przy tym, że wyniki badań posłużą wyłącznie przyjętym celom badawczym i nie będą udostępnione czynnikom postronnym. Podczas wypełniania ankiet z respondentami był obecny tylko autor badań. Wypełnianie ankiety trwało godzinę zegarową. Wypełniwszy swoją ankietę, respondent oddawał ją osobiście autorowi badań. Po zakończeniu badania niektórzy licealiści i studenci zadawali prowadzącemu wiele interesujących pytań związanych z tematyką badań, często wynikających z ich osobistych doświadczeń i problemów aksjologicznych czy egzystencjalnych. Dysponując wszystkimi wypełnionymi ankietami, autor badań wykonywał niezbędne działania związane z kodowaniem i analizą szczegółową pytań, włączając je w problematykę kolejnych problemów badawczych. Materiał badawczy stanowił wystarczające podłoże i pełną bazę danych, które umożliwiły dokonanie analizy ilościowej i jakościowej obejmującej poszczególne problemy i zagadnienia, czyli wykonanie zadania podjętego w metodologicznych założeniach badań.

Przedmiotem tego opracowania są postawy licealistów i studentów uczestniczących w badaniach dotyczące godności człowieka oraz jej miejsce i znaczenie w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych. W zakres przedmiotu badań wchodzi także deklaracje respondentów uwzględniające możliwość obrony osobistej godności za cenę własnego życia. Problem główny stanowią pytania: jakie postawy zajmą licealiści i studenci uczestniczący w badaniach wobec godności człowieka i jej miejsca i znaczenia w ich strukturze wartości podstawowych i uroczystych? Czy respondenci przewidują możliwość poświęcenia własnego życia w obronie godności osobistej? W jakim zakresie to podejście respondentów odbiega od nastawienia do godności ludzkiej jako wartości podstawowej i uroczystej licealistów i studentów uczestniczących w innych badaniach we wcześniejszym okresie? Niejednolitość postaw młodzieży polskiej wobec aksjologicznego wymiaru godności ludzkiej i obrony godności osobistej wywołała potrzebę podjęcia własnych badań na ten temat i chęć dostrzeżenia kierunku myślenia respondentów biorących w nich udział w tej kwestii.

Sprawdzano następujące hipotezy uwzględniające ewentualny wpływ zmiennych niezależnych na postawy badanych licealistów i studentów wobec godności ludzkiej i jej miejsca i znaczenia w ich hierarchii wartości podstawowych i uroczystych, a także wobec obrony godności osobistej przed zagrożeniami. Hipoteza I: Młodzież licealna może charakteryzować się wyższym poziomem aprobaty godności człowieka i lokować ją na bardziej znaczącym miejscu we własnej hierarchii wartości podstawowych i uroczystych niż młodzież

akademicka. Studenci mogą zająć bardziej ostrożne postawy wobec poświęcenia własnego życia dla obrony godności osobistej czy innych wartości podstawowych niż licealiści. Różnice między ich postawami nie muszą być jednak zbyt znaczące. Hipoteza II: Przyjmuje się hipotetycznie, że ze względu na miejsce w hierarchii wartości podstawowych i na znaczenie, jakie godność ma w życiu każdego człowieka, zwłaszcza osobista godność każdej jednostki, i w życiu społeczeństwa, mężczyźni będą aprobować i cenić godność osobistą oraz deklarować obronę jej za cenę życia w stopniu podobnym do stopnia aprobaty kobiet. Natomiast w preferencji innych wartości podstawowych mogą wystąpić pewne różnice między kobietami i mężczyznami – pewne wartości będą miały większe znaczenie dla kobiet, a inne dla mężczyzn, więc odmiennie będą one lokowane w ich hierarchiach wartości. Hipoteza III: Głęboka wiara religijna i systematyczne praktyki religijne mogą silniej wpływać na postawy i opinie respondentów dotyczące godności człowieka i jej miejsca w hierarchii wartości podstawowych i uroczystych oraz obrony godności osobistej człowieka w sytuacji koniecznej za cenę własnego życia aniżeli niewiara i obojętność religijna oraz brak udziału w kulcie religijnym innych respondentów. Można przyjąć też hipotetycznie, że z postawą religijną i postawą ateistyczną będą łączyć się w tej kwestii płeć i typ szkoły respondentów. Zgodnie z teorią sekularyzacji wartości godnościowych i moralnych mężczyźni szybciej i bardziej intensywnie przejmują zsekularyzowane wzorce życia indywidualnego i społecznego, a w konsekwencji bardziej pesymistycznie mogą ustosunkowywać się do znaczącej roli godności jako wartości uroczystej aniżeli kobiety, które są bardziej podatne na oddziaływanie religii na osobiste i społeczne życie i na hierarchię wartości podstawowych i uroczystych. Różnice w świadomości aksjologicznej kobiet i mężczyzn mogą zaznaczać się szczególnie w tych kwestiach, które są ściśle związane z katolickim modelem godności i wartości podstawowych. System wartości młodzieży wierzącej i praktykującej podlega silniejszemu wpływowi doktryny Kościoła katolickiego, w której wartość godności człowieka jest wyraźnie wyeksponowana. Respondenci deklarujący się jako wierzący i praktykujący mogą częściej wskazywać na wartości godnościowe niż respondenci niewierzący czy osoby o słabej więzi z religią, u których hierarchie wartości są ukształtowane pod wpływem innego systemu światopoglądowego i kultury laickiej. Religijność wydaje się silniej wpływać na postawy młodzieży licealnej i studenckiej wobec godności ludzkiej i godności osobistej jednostki niż brak wiary czy postawa ateistyczna (Szawiel 1996: 92).

Niewątpliwie przyjęte hipotezy chronią nas w pewnym stopniu przed błędem jednolitego i nieodróżnianego traktowania młodzieży deklarującej różne postawy i oceny dotyczące godności ludzkiej i miejsca jej w hierarchii wartości podstawowych i uroczystych, jak i gotowości do obrony godności osobistej za cenę własnego życia lub braku takiej gotowości.

Godność ludzka jako wartość podstawowa uznawana i realizowana w polskim społeczeństwie w ocenie badanych licealistów i studentów

Czym są wartości podstawowe i jakie wartości należą do tej kategorii? W literaturze socjologicznej można dostrzec różne określenia wartości podstawowych, mniej lub więcej zbliżone lub rozbieżne definicyjnie od siebie. Kwestię tę eksponują badacze wartości i godności człowieka. Joachim Grundel pisze, że wartości podstawowe tworzą „etyczny fundament wszystkich indywidualnych i społecznych wymiarów postępowania człowieka i są podstawą udanego ludzkiego życia i współżycia” (Grundel 1994: 9). Z kolei Janusz Mariański dopowie tu, że „takie wartości, jak godność osoby ludzkiej, szacunek dla życia, wolność, równość i sprawiedliwość społeczna, pokój, solidarność, prawda, ojczyzna itp. dostarczają motywacji i legitymizacji dla podejmowanych decyzji i działań w skali społecznej, tworzą etyczne podstawy tożsamości różnych społeczności, inspirują do wspólnego działania na rzecz wszystkich obywateli. Zwane są niekiedy także wartościami ogólnoludzkimi, niezbywalnymi, jednoczącymi. Przyszłość społeczeństwa zależy od tego, jak głęboko w nim są zakorzenione wartości podstawowe” (Mariański 1998: 247). Wartości podstawowe występują jako wartości *explicite*, gdy funkcjonują w jawnej sferze życia, są drogą do pełnej realizacji człowieczeństwa, ale i do tego, że społeczeństwo staje się bardziej sprawiedliwe, bardziej humanitarne i bardziej pokojowe (Mariański 2016: 225).

Zdaniem Kazimierza Ryczana wartości podstawowe można ujmować jako absolutne ideały i normatywny etos łączący wszystkie siły społeczne i grupy interesu dla realizacji dobra wspólnego. Jako wartości o charakterze uniwersalnym zachowują swoje znaczenie niezależnie od miejsca i czasu, od nich zależy

normalne funkcjonowanie struktur społecznych. Wzrost normatywny wartości podstawowych nie może być negocjowany, on po prostu istnieje. Jako ogólne reguły społeczne wartości podstawowe obowiązują zawsze, nawet jeśli były i są wyrażane rozmaicie w konkretnych formach życia. Wartości te mają moralny charakter, stąd ich moc normatywna nie może być odczytywana wyłącznie z rzeczywistości jako indukcyjna norma moralna (Ryczan 1992: 180).

Dość klarowne określenie wartości podstawowych proponuje Władysław Piwowarski, zaznaczając przy tym, że „oznacza one mniejszy lub większy wachlarz wartości uświadamianych i akceptowanych przez wszystkich lub przynajmniej przez większość członków społeczności, w oparciu o które dochodzą oni do konsensusu (kompromisu), dialogu oraz podejmują pozytywną kooperację dla dobra wspólnego. Dostarczają one motywacji i legitymizacji dla podejmowanych decyzji i działań w skali społecznej, tworzą etyczne podstawy tożsamości różnych społeczności, inspirują do wspólnego działania na rzecz wszystkich obywateli. Niekiedy są nazywane jako wartości ogólnoludzkie, uniwersalne, niezbywalne, jednoczące, nienegocjowane i obywatelskie” (Piwowarski 1993: 75). Wartości podstawowe – zdaniem Piwowarskiego – wywodzą się z trzech źródeł: 1) z tradycji historycznej: patriotyzm, religia, wolność, demokracja; 2) z tradycji socjalistycznej – politycznej: sprawiedliwość społeczna, równość społeczna, zabezpieczenie społeczne; 3) z nowszych ruchów społecznych, pozostających również pod wpływem Kościoła: godność osoby ludzkiej, prawa człowieka, niepodległość, solidarność, prawda (Piwowarski 1990: 64–65). W rozeznaniu Piwowarskiego w polskim społeczeństwie wartości podstawowe były strzeżone i częściowo przekazywane w rodzinach w obrębie sieci nieformalnych kontaktów społecznych. Brak realizacji wartości podstawowych był jedną z wielu przyczyn protestów robotniczych w XX w. Nastawienie społeczne i rozczarowanie do wartości podstawowych uznawanych i realizowanych w polskim społeczeństwie były nieco mniejsze w małych środowiskach społecznych niż wśród ogółu młodzieży polskiej uczącej się w szkołach średnich i studiującej w uczelniach wyższych (Piwowarski 1991: 112–113). Wartości podstawowe mają podwójny charakter: mogą być one faktycznie uznawane i realizowane w społeczeństwie oraz postulowane do realizacji w jego środowiskach. W tym podziale są badane przez socjologów – w jaki sposób jawią się one w świadomości ludzi dorosłych i młodych?

Carlo Martini zaznacza, że wartości podstawowe działają dla dobra wspólnego, wynikają z integralnie pojętej godności osoby ludzkiej, ponieważ nie są ani antagonistyczne, ani sprzeczne, ani konkurencyjne, lecz pozostają komplementarne i wzajemnie się wspomagają. Jednak w sytuacji kształtującego się ładu demokratycznego dochodzi do napięć i konfliktów między wartościami, w efekcie czego ludzie są zmuszeni do dokonywania ich wyboru i preferencji. W ten sposób tworzy się określony etos, który „oznacza faktycznie zazwyczaj metodę postępowania w określonej społeczności” (Martini 1995: 14).

Janusz Mariański dodaje w tym kontekście, że „brak uświadomienia w zakresie fundamentalnych wartości społeczeństwa często prowadzi do jego atomizacji, do odchodzenia od wartości społecznych do wartości indywidualistycznych oraz »wiotczenia« pozytywnego współdziałania na rzecz dobra wspólnego. W społeczeństwach demokratycznych i pluralistycznych (...) konieczne jest uznanie dla wartości będących podstawą społecznej kooperacji dla dobra wspólnego. Wartości podstawowe chronią życie społeczne przed anomią społeczną i moralną. (...) Wartości podstawowe wynikają z godności osoby ludzkiej, z jej nienaruszalnych i niezbywalnych praw, a źródłem tych wartości jest uznanie obiektywnego prawa moralnego” (Mariański 2016: 222).

Określenia wyżej zaprezentowane skłaniają do postawienia trzech pytań: 1) które wartości podstawowe są, zdaniem badanej młodzieży licealnej i akademickiej, faktycznie uznawane i realizowane w jej środowisku; 2) które spośród tych wartości młodzież postuluje do realizacji; 3) czy wśród tych wartości, widzianych w perspektywie dwóch grup respondentów – młodszych i starszych, znajduje się także godność osoby ludzkiej? Odpowiadając na te pytania, dalej będą ukazane odrębnie wyobrażenia i postawy badanej młodzieży licealnej i akademickiej dotyczące obu typów wartości podstawowych w obu ich perspektywach czasowych.

W tabeli 1 znajdują się odpowiedzi respondentów na następujące pytanie badawcze umieszczone w ankiecie: „Proszę wskazać te wartości podstawowe, które Twoim zdaniem są obecnie uznawane i realizowane w społeczeństwie polskim. Wartości wskazane proszę ułożyć według miejsca w ustalonej hierarchii: od miejsca pierwszego (1) do miejsca końcowego w tej hierarchii (20)”. Respondenci nie byli ograniczeni we wskazywaniu tych wartości, mogli wskazać dowolną ich liczbę. W tabeli znajdują się więc wartości wskazane przez nich

osobiście, a następnie ujęte przez nich na odpowiednich lokatach w hierarchii (20). Dokładne opracowanie i uporządkowanie tych lokat, w ujęciu rangowym, należało do zadań autora (rubryka „razem”). Częstotliwość lokowania danej wartości na odpowiednim miejscu ujęta w tej tabeli jest więc wyborem respondentów.

Tabela 1. Miejsce godności człowieka wśród wartości podstawowych uznawanych i realizowanych obecnie w polskim społeczeństwie w świetle ocen licealistów i studentów biorących udział w badaniach

Wartości uznawane i realizowane w Polsce	Kobiety		Mężczyźni		Licealiści		Studenci		Razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Miłość	412	81,1	278	74,3	368	80,7	322	75,6	690	78,2
Małżeństwo, rodzina	378	74,4	254	67,9	324	71,0	308	72,3	632	71,7
Zdrowie własne	346	68,1	237	63,4	280	61,4	303	71,1	583	66,1
Życie człowieka	316	62,2	217	58,3	288	63,2	245	57,5	533	60,4
Wolność ludzi	302	59,4	205	54,8	239	52,4	268	62,9	507	57,5
Szczęście osobiste	286	56,3	220	58,8	248	54,4	258	60,6	506	57,4
Uczciwość ludzi	268	52,8	234	63,1	241	52,9	263	61,7	504	57,1
Przyjaźń	296	58,3	206	55,1	245	53,7	257	60,3	502	56,9
Praca stała	265	52,2	235	62,8	236	51,8	264	62,0	500	56,7
Dobrobyt	267	52,6	226	60,4	232	50,9	261	61,3	493	55,9
Pieniądze	263	51,8	219	58,6	238	52,2	244	57,3	482	54,6
Sprawiedliwość	245	48,2	217	58,0	220	48,2	242	56,8	462	52,4
Demokracja	227	44,7	224	59,9	211	46,3	240	56,3	451	51,1
Solidarność	228	44,9	218	58,3	218	45,6	228	53,5	446	50,6
Równość społeczna	232	45,7	211	56,4	211	46,3	232	54,5	443	50,2
Godność człowieka	224	44,1	160	42,8	188	41,2	196	46,0	384	43,5
Honor własny	208	40,9	154	41,2	172	37,7	190	44,6	362	41,0
Prawda obiektywna	171	33,7	153	40,9	160	35,1	164	38,5	324	36,7
Wiedza naukowa	165	32,5	152	40,6	152	33,3	165	38,7	317	35,9
Religia	175	34,4	103	27,5	152	33,3	126	29,6	278	31,5
Ogółem	508		374		456		426		882	

Źródło: Badania własne. (49 respondentów: 21 kobiet i 28 mężczyzn oraz 27 licealistów i 22 studentów nie zajęło stanowiska w tej kwestii, czyli 5,6%. Liczba w kolumnie „ogółem” jest podstawą ustalenia odsetków osób preferujących daną wartość).

Szczegółowa analiza wskaźników z badań ilościowych zamieszczonych w tabeli 1, ukazujących wyobrażenia i oceny licealistów i studentów dotyczące preferencji aksjologicznych polskiego społeczeństwa, upoważnia do sformułowania kilku wniosków ogólnych, a przede wszystkim pozwala zobaczyć miejsce i znaczenie godności człowieka w przyjętej hierarchii wartości. Spostrzeżenia i oceny respondentów rekonstruuje tę hierarchię wartości społeczeństwa i ukazują stosowną lokatę godności ludzkiej w tej hierarchii. Jednocześnie pokazują znaczenie, jakie polskie społeczeństwo nadaje godności we własnych wyborach i preferencjach aksjologicznych. Z drugiej zaś strony widzimy, z jaką dokładnością badani licealiści i studenci potrafili sami odtworzyć układ tych wartości obecnie uznawanych i realizowanych w polskim społeczeństwie.

Wskazane przez respondentów wartości preferowane w dzisiejszym polskim społeczeństwie mają bardzo różnicowane znaczenie, w efekcie czego w tej różnorodności postrzegają je także sami respondenci. W ujęciu respondentów wartości preferowane w polskim społeczeństwie można ułożyć według następującej typologii: a) mające dla społeczeństwa największe znaczenie, sięgające powyżej 70% ogółu wyborów; b) mające dla społeczeństwa znaczenie na średnim poziomie, sięgające od 60% do 50% wyborów; c) mające dla społeczeństwa znaczenie na niskim poziomie, sięgające od 50% do 40% wyborów; d) mające dla społeczeństwa

znaczenie na bardzo niskim poziomie, sięgające 40% i niżej tego wskaźnika. Największe znaczenie, zdaniem respondentów, społeczeństwo dzisiejsze nadaje następującym wartościom podstawowym, według kolejności rang w przyjętej hierarchii: 1) miłości – 78,2%, w tym liczniej w ocenie kobiet i licealistów niż mężczyzn i studentów; 2) małżeństwu i rodzinie – 71,7%. W obu przypadkach różnice wskazań sięgają kilku punktów procentowych. Duże, na średnim poziomie, znaczenie społeczeństwo przypisuje następującym wartościom: 3) zdrowiu własnemu – 66,1%; 4) życiu człowieka – 60,4%; 5) wolności człowieka – 57,5%; 6) własnemu szczęściu – 57,4%; 7) uczciwości ludzi – 57,1%; 8) przyjaźni między ludźmi – 56,9%; 9) pracy etatowej – 56,7%; 10) dobrobytowi na co dzień – 55,9%; 11) pieniądзом – 54,6%; 12) sprawiedliwości społecznej – 52,4%; 13) demokracji – 50,6%; 14) równości społecznej – 50,2%. Te wszystkie wartości łącznie wskazało 55,9% respondentów, w tym wartości o profilu osobistym (jednostkowym) – 47,6% oraz wartości o profilu społecznym – 51,1%. Płeć respondentów jedynie nieznacznie różnicuje te preferencje aksjologiczne polskiego społeczeństwa.

W świetle tych danych można przyjąć, że w interpretacji licznych respondentów życie człowieka, oparte na miłości małżeńskiej i rodzinnej, na trwałym zdrowiu, pozbawione chorób i cierpienia, na wolności, uczciwości ludzi i przyjaźni bliskich osób, na stałej pracy etatowej i codziennym dobrobycie, jest wartością cenioną najczęściej w społeczeństwie. W dzisiejszym polskim społeczeństwie wysoko cenione są też, jak twierdzą respondenci, niektóre wartości o profilu społecznym, a w tym sprawiedliwość i równość społeczna, demokracja i solidarność między ludźmi. Te wartości w ocenie tych respondentów odgrywają znaczącą rolę w indywidualnym, społecznym i politycznym życiu dzisiejszych Polaków.

Respondenci twierdzą też, że dzisiejsze polskie społeczeństwo mniejsze znaczenie przypisuje takim wartościom, jak godność osobista (43,5%) i honor własny (41%), co stawia je na znacznie niższej lokacie w przyjętej hierarchii 20 wartości w zestawieniu z wartościami cenionymi najwyżej – miłością, małżeństwem i rodziną, a różnica między nimi wynosi 32 punkty procentowe. Natomiast najniżej, zdaniem 33,7% respondentów, społeczeństwo ceni takie wartości, jak wiedza naukowa (35,9%) oraz religia i wiara w Boga (31,5%), przywiązując do nich znikome znaczenie w obecnych warunkach życia. W społeczeństwie szybko laicyzującym się i zapatrzonym w wartości materialne, zdaniem tych respondentów, te dwie wartości schodzą na odległe miejsce w hierarchii wartości i odgrywają zaledwie poślednią rolę w życiu niektórych jednostek i grup społecznych.

Porównując wskaźniki ocen tych respondentów ze wskaźnikami ocen młodych respondentów z innych badań, zauważamy np., że młodzież w wieku 18-30 lat badana przez Władysława Annasza, proszona o ocenę 41 wartości ważnych dla ludzi, wskazała godność człowieka dopiero na 31. miejscu, dostrzegając zaledwie przez 9,9% badanych osób (w tym przez 9,8% kobiet i 10% mężczyzn), ustępującą miejsca wielokrotnie częściej miłości (69,5%), rodzinie (64,5%), uczciwości (63,9%), wolności (62,1%), zdrowiu (57%), przyjaźni (56,4%), szczęściu osobistemu (55,8%), pracy stałej (54,3%), sprawiedliwości (50,4%). Autor badań twierdzi na tej podstawie, że kryzys wieku młodzieńczego mógł spowodować tak niskie notowania na przyjętej skali oceny wartości godnościowych w konfrontacji z oceną innych wartości podstawowych (Annasz 1995: 105-113). Wniosek ten wydaje się zasadny i przekonujący.

W ten sposób można zorientować się w różnicach tych ocen i w kierunku zmian postaw wobec godności i innych wartości podstawowych licealistów z Kalisza i studentów z Poznania. W odniesieniu do niektórych wartości podstawowych postawy ich są odmienne, a w odniesieniu do innych identyczne czy bardzo zbliżone do tamtych wyborów i ocen.

Preferencje społeczeństwa dotyczące wartości podstawowych kształtują się inaczej, jeśli skonfrontujemy je z cechami społecznymi respondentów jako zmiennymi niezależnymi: z płcią i z typem szkoły, w której się kształcili. Społeczeństwo jednomyślnie preferuje dwa typy wartości: miłość, wskazaną na pierwszym miejscu, oraz małżeństwo i rodzinę, wskazane na drugim miejscu. Te wartości najwyżej cenione w społeczeństwie wskazały największe odsetki respondentów w każdej ich kategorii: kobiety – 75,6% i 74,4%, mężczyźni – 74,3% i 67,9%, licealiści – 80,7% i 71%, studenci – 75,6% i 72,3%.

W przyjętym zestawie 20 wartości podstawowych godność człowieka polskie społeczeństwo preferuje dopiero na 16. miejscu, o czym mówiło 44,1% badanych kobiet i 42,8% mężczyzn oraz 41,2% licealistów i 46% studentów, a własny honor na 17. miejscu, dostrzeżony przez 40,9% kobiet i 41,2% mężczyzn oraz 37,7% licealistów i 44,6% studentów. Lokaty te nie są zbyt wysokie, jeśli zestawimy je z preferencjami wartości

znacznie wyżej cenionymi w społeczeństwie, a także w różnych jego grupach i kategoriach środowiskowych czy zawodowych. Respondenci dostrzegają to zróżnicowanie, więc bez trudu je uwidaczniają.

W ocenie niewielkich odsetków badanych licealistów i studentów polskie społeczeństwo najrzadziej wybierało spośród wskazanych 20 wartości podstawowych dwie wartości: religię, co dostrzegają zaledwie 34,4% badanych kobiet (na 17. miejscu) i 27,5% mężczyzn (na 19. miejscu), oraz wiedzę naukową, wskazaną przez 35,9% respondentów. Te dwie wartości, zdaniem niespełna jednej trzeciej badanych respondentów, odgrywają jedynie „poboczną” rolę w osobistym i społecznym życiu większości Polaków w konfrontacji z rolą i znaczeniem pozostałych wartości podstawowych, zwłaszcza tych, które cenią oni najbardziej i preferują najczęściej.

Zdecydowanie większe znaczenie, jak zaznacza wielu respondentów, społeczeństwo polskie nadaje takim wartościom, jak: wolność (5. miejsce), szczęście osobiste (6.), uczciwość między ludźmi (7.), przyjaźń (8.). Respondenci twierdzą, że preferowanie tych wartości na wysokich lokatach w przyjętej hierarchii wskazuje, że społeczeństwo polskie przywiązuje do nich dużą wagę i przypisuje im ważną rolę do odegrania we własnym życiu rodzinnym i społecznym. Przekonanie o dużym znaczeniu tych wartości w polskim społeczeństwie widzimy częściej wśród kobiet i studentów niż wśród mężczyzn i licealistów, a różnica między nimi wynosi od 10 do 15 punktów procentowych.

Badania te pozwalają na stwierdzenie ogólne, że młodzież licealna i akademicka jest świadoma niedociągnięć w zakresie uznawania i realizacji wartości podstawowych w społeczeństwie polskim, wśród dorosłych Polaków, choćby preferowanych przez system społeczno-polityczny i przez instytucje kościelne. Preferencje wartości podstawowych dostrzeżone w społeczeństwie polskim wywołują swoisty niedosyt, a nierzadko także zdziwienie wśród badanej młodzieży szkolnej i studenckiej. Z drugiej strony trzeba zaznaczyć, że jednak nie wiadomo do końca, czy młodzież ta wie w pełni, jakie powinny być podstawowe wartości społeczeństwa polskiego w obecnych czasach i warunkach życia ludzi. Janusz Mariański zaznacza w tym kontekście, że wartości podstawowe są w miarę trwałe, a zmieniają się bardzo powoli, najczęściej w długich okresach, między pokoleniami, a rola ich w społeczeństwie jest fundamentalna i stabilizująca różne segmenty życia społecznego (Mariański 2016: 236).

Chcąc znaleźć wyjaśnienie tej wątpliwości, w narzędziu badawczym postawiono respondentom, wzorując się na innych badaczach, następujące pytanie: „Jakie wartości podstawowe sam/sama postulujesz dla społeczeństwa polskiego, które w Twoim rozeznaniu są niezbędne w życiu każdej jednostki i grupy społecznej? Czy wśród tych wartości powinna znaleźć się godność człowieka?”. Inaczej mówiąc, respondenci mieli wyrazić swoje opinie na temat tego, w jakim stopniu przyjęty zestaw wartości podstawowych powinien być uznawany i realizowany jeśli nie przez ogół, to przynajmniej przez większość społeczeństwa polskiego. Czy wśród tych wartości należy umieścić także godność człowieka, a jeśli tak, to jakie miejsce powinna ona zająć w tej hierarchii wartości? Janusz Mariański zaznacza w tym kontekście, że „dość pesymistyczny pogląd młodzieży na temat realizacji wartości podstawowych w społeczeństwie polskim, jak i w środowisku młodzieżowym, nie oznacza bynajmniej, że jest ona nieświadoma, jakie wartości podstawowe powinny być obecne w społeczeństwie polskim i w jej środowisku. Wartości te tworzą tzw. orientację normatywną społeczeństwa, pośrednio pozwalają sprecyzować oczekiwania młodych Polaków dotyczące wartości podstawowych” (Mariański 2016: 236).

Jakie zatem wartości podstawowe postulują badani respondenci dla społeczeństwa, w odpowiedzi na to pytanie zaznaczając, że wartości te są niezbędne w życiu indywidualnym i społecznym dzisiejszych Polaków, w tym także w życiu młodzieży? Odpowiedzi respondentów na to pytanie ukazuje tabela 2. Podobnie jak w przypadku ocen dotyczących podstawowych wartości praktycznie uznawanych i realizowanych w polskim społeczeństwie także w tej sytuacji sami wybierali bez ograniczeń i lokowali na stosownych miejscach wartości podstawowe, które sami postulowali dla społeczeństwa jako niezbędne w ich życiu i hierarchii wartości. Kolumna „razem” ukazuje lokatę tych wartości w rankingu ogólnym od miejsca 1. do 20., chociaż lokaty tych wartości są często inne w zależności od cech respondentów, którzy sami je wskazali.

Tabela 2. Miejsce godności osobowej człowieka wśród wartości podstawowych postulowanych przez badanych licealistów i studentów do akceptacji i realizacji w polskim społeczeństwie

Wartości postulowane	Kobiety		Mężczyźni		Uczniowie		Studenci		Razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Wolność	433	85,2	308	82,4	372	81,6	369	86,6	741	84,0
Demokracja	404	79,5	284	75,9	331	72,6	357	83,8	688	78,0
Życie ludzkie	388	76,4	275	73,5	351	77,0	312	73,2	663	75,2
Miłość	408	80,3	244	65,2	343	75,2	309	72,5	652	73,9
Zdrowie	357	70,3	270	72,2	330	72,4	297	69,7	627	71,1
Rodzina	366	72,0	245	65,5	318	69,7	293	68,8	611	69,3
Godność ludzka	325	64,0	279	74,6	310	68,0	294	69,0	604	68,5
Prawa ludzkie	324	63,8	258	69,0	284	62,3	298	70,0	582	66,0
Uczciwość	328	64,6	250	66,8	285	62,5	293	68,8	578	65,5
Praca i płaca	306	60,2	262	70,0	258	56,6	310	72,8	568	64,4
Patriotyzm	281	55,3	250	66,8	252	55,3	279	65,5	531	60,2
Równość ludzi	270	53,1	247	66,0	266	58,3	251	58,9	517	58,6
Sprawiedliwość	255	50,2	249	66,6	240	52,6	264	62,0	504	57,1
Solidarność	259	51,0	230	61,5	221	48,5	268	62,9	489	55,4
Prawda	258	50,8	218	58,3	256	56,1	220	51,6	476	54,0
Dobrobyt	220	43,3	233	62,3	219	48,0	234	54,9	453	51,4
Przyjaźń	225	44,3	208	55,6	214	46,9	219	51,4	433	49,1
Wiedza, nauka	216	42,5	210	56,1	188	41,2	238	55,9	426	48,3
Religia i wiara	210	41,3	118	31,5	184	40,3	144	33,8	328	37,2
Inne wartości	34	6,7	32	8,6	41	9,0	25	5,9	66	7,5
Ogółem	508		374		456		426		882	

Źródło: badania własne. (56 respondentów powstrzymało się od postulowania takich wartości: 27 kobiet i 29 mężczyzn oraz 30 licealistów i 26 studentów, czyli ogólnie 6,3%. Liczby respondentów w kolumnie „ogółem” stanowią podstawę do ustalenia odsetków osób preferujących daną wartość).

Szczegółowa analiza wskaźników wartości podstawowych postulowanych przez badanych licealistów i studentów do akceptacji i realizacji w społeczeństwie polskim pozwala na sformułowanie kilku wniosków ogólnych ukazujących ich postawy wobec tych wartości, w tym wobec godności osobowej człowieka:

- 1) Licealiści i studenci uczestniczący w badaniach w Kaliszu i Poznaniu ujawnili we własnych postulatach odmienne postawy i oceny wobec wartości podstawowych, niż sami dostrzegali w społeczeństwie polskim (zob. tabela 1), lokując je na innych miejscach wśród ocenianych wartości. Na pierwszym miejscu ulokowali wolność, która w ich ocenie stanowi podstawowy warunek szczęśliwego życia każdej jednostki i zbiorowości społecznej. Tę preferencję wolności widzimy u 84% badanych osób, w tym u nieco większego odsetka kobiet niż mężczyzn i u większego odsetka studentów niż licealistów. Równie ważną postulowaną wartością według 78% respondentów jest demokracja, związana z wolnością osobistą człowieka. Preferencję tej wartości liczniej nieco ukazują kobiety niż mężczyźni oraz znacznie liczniej studenci niż licealiści (o 11 punktów procentowych). Na trzecim miejscu w przyjętej hierarchii podstawowych wartości postulowanych 75,2% respondentów ulokowało życie ludzkie, a w tym tak postąpiło więcej kobiet i licealistów niż mężczyzn i studentów. Dla nich życie każdego człowieka i ich własne życie jest wartością najważniejszą i bezcenną. O takim kontekście życia jako wartości podstawowej mówi w swych postulatach ogółem 72,4% badanych osób, w tym 74,6% kobiet

- i 69,1% mężczyzn (mniej o niespełna 6 punktów procentowych) oraz 73,6% licealistów i 71% studentów (mniej o 3 punkty procentowe).
- 2) Zdecydowanie wyżej niż w społeczeństwie polskim (tam dopiero 18. miejsce wśród 20 wartości – zob. tabela 1) badana młodzież licealna i akademicka stawia we własnych postulatach godność człowieka jako wartość podstawową, gdyż na 7. miejscu wśród 20 wartości podstawowych uznanych społecznie. Wyboru tego dokonało 604 respondentów spośród 882 osób uczestniczących w badaniu, czyli 68,5%, w tym 74,6% mężczyzn i 64% kobiet (mniej o 11 punktów procentowych) oraz 69% studentów i 68% licealistów. Swoją ocenę ujawniali we własnych pogłębionych uzasadnieniach, jak choćby takich: (...) *pozbawienie człowieka godności osobowej jest tożsame z ograniczeniem jego tożsamości i wolności, a gdy sam człowiek zaniża własną godność, stawia się na równi z samobójcą albo pokazuje, że nie zależy mu na swoim człowieczeństwie, nie wie, czym ono jest w swej istocie i przeznaczeniu* (studentka, 22 l.); czy też: (...) *bez szacunku do siebie, bez honoru i godności osobistej, utraconych samoczynnie lub zabranych przez kogoś innego, trudno byłoby mi wyobrazić sobie normalne codzienne życie i funkcjonowanie w wymiarze społecznym – we własnej rodzinie, grupie zawodowej i w szerszym społeczeństwie. Godność jest dla mnie wartością najważniejszą po własnym życiu realizowanym w warunkach wolności. Dlatego martwi mnie to, że tak wielu Polaków nie wie, czym godność jest, i stawia ją na tak niskiej lokacie w przyjmowanej hierarchii wartości zasadniczych. To świadczy o błędnym podejściu ich do tej wartości, jaką jest godność osobowa człowieka* (student, 23 l.).
  - 3) Pozostałe wartości podstawowe były postulowane już przez mniejsze odsetki badanych licealistów i studentów, kobiet i mężczyzn, a zmniejszanie się tych odsetków postępuje w miarę regularnie w przyjętej hierarchii. Najrzadziej, poniżej 50% badanej zbiorowości, były postulowane przez respondentów trzy wartości podstawowe jako konieczne dla społeczeństwa: przyjaźń (49,1%), wiedza naukowa (48,3%), religia i wiara w Boga (37,2%). Znaczenie tych wartości podstawowych w społeczeństwie, zdaniem tych respondentów, jest mniej ważne niż znaczenie pozostałych wartości tu uznawanych i realizowanych. Stąd respondenci bardziej postulowali te wartości jako ważniejsze, niż dostrzegali ich znaczenie w społeczeństwie. Znaczenie religii i wiary religijnej jako podstawowej wartości w życiu ludzi dostrzegało i postuluwało ją tylko 328 respondentów spośród 882 uczestniczących w badaniu (37,2%), lokując ją na końcowym miejscu wśród 20 wartości podstawowych. Postulat taki widzimy także u tych osób, które deklarowały regularną aktywność kulturalną (39,6%). Okazuje się, że miejsce tych wartości w przyjętej hierarchii i rolę ich w życiu Polaków na podobnie niskiej pozycji lokują też sami respondenci, podobnie jak społeczeństwo. Być może młodzież czerpie wzory oceny tych wartości ze społeczeństwa?
  - 4) Na wybór godności osobowej jako podstawowej wartości postulowanej mają pewien wpływ cechy respondentów jako zmienne niezależne: płeć – kobiety postulują godność na 7. miejscu wśród 20 wartości podstawowych (64%), a mężczyźni wyżej, na 3. miejscu (74,6%), licealiści na 7. miejscu (68%) a studenci na 6. miejscu (69%). Badania wykazały, że młodzież odważniej i znacznie częściej niż osoby dorosłe zgłasza własne postulaty i aprobatę dla tych wartości podstawowych.

Podobną sytuację widzimy w deklaracjach i postulatach młodzieży licealnej i akademickiej uczestniczącej wcześniej w innych badaniach socjologicznych. Na przykład maturzyści z wybranych szkół średnich Lublina badani przez Emilię Żerel w 2005 r. wskazali w swych postulatach następujące wartości podstawowe: sprawiedliwość społeczną (82,7%), równość społeczną (82,1%), prawdę (76,6%), godność osoby ludzkiej (67,1%), solidarność (58,4%), patriotyzm (57,2%), prawa człowieka (51,8%), ideały socjalistyczne (42,5%), religię (39,9%), wolność (33,1%), demokrację (35,7%). Przeciętny wskaźnik postulowania tych wartości kształtował się tam na poziomie 57%. Godność osoby ludzkiej znalazła się dopiero na 4. miejscu wśród 11 wartości postulowanych przez młodzież badaną (Żerel 2008: 197-198). Janusz Mariański z kolei zaznacza, że „w odniesieniu do niektórych postulowanych przez młodzież wartości podstawowych jej postawy wobec religii jedynie nieznacznie różnicują ocenę tych wartości. Przeciętny wskaźnik ustosunkowania się do nich jest na zbliżonym poziomie: głęboko wierzący – 46,1%, wierzący – 47,8%, niezdecydowani w sprawach wiary – 49,9%, obojętni religijnie – 49,3%, niewierzący – 46,8%. Głęboko wierzący częściej niż niewierzący postulują wzrost obecności w społeczeństwie polskim takich wartości podstawowych, jak: religia (różnica 23,9%), solidarność (5,7%), demokracja (5%). Z kolei niewierzący częściej niż wierzący wskazują: wolność

(różnica 13,8%), równość społeczną (13%), godność osoby ludzkiej (18,3%), ideały socjalistyczne (5%). W odniesieniu do wartości religijnych zaznacza się regularny spadek aprobaty w miarę przechodzenia od osób wierzących do osób niewierzących (Mariański 2014: 250-251, 2016: 241). Wyniki badań tych autorów pozwalają na dostrzeżenie różnic w preferencji respondentów z Kalisza i z Poznania dotyczących wartości podstawowych, a wśród nich godności ludzkiej, oraz wpływu czynników zewnętrznych na ich oceny i postawy. W niektórych przypadkach postawy tych respondentów różnią się od postaw tamtych respondentów. Badani z Kalisza i Poznania znacznie wyżej cenią godność osobistą, stąd większe ich odsetki broniliby jej za cenę innych wartości, a w tym za cenę własnego życia.

Godność ludzka jako wartość uroczysta w ujęciu badanych licealistów i studentów

Do kategorii wartości podstawowych badacze zaliczają także wartości uroczyste. Rozróżnienie to zastosował w socjologii po raz pierwszy Stanisław Ossowski. Według niego „gdy mówimy, że coś ma dla nas jakąś wartość, chcemy podkreślić, że ten przedmiot w naszym przekonaniu powinien być uznany jako wartość (wartości uznane) lub że jest on istotnie atrakcyjny dla nas, odczuwamy go jako wartość, jako coś pożądanego (wartości odczuwane) (Ossowski 1967: 73). Autor uważa, że deklarowana gotowość narażenia życia może być wskaźnikiem wartości odczuwanych – uroczystych: „Poświęcenie życia dla kogoś lub czegoś świadczy bez wątpienia o ważności tej sprawy dla człowieka. Im wyższą pozycję w hierarchii wartości zajmuje jakaś wartość, tym trudniej jednostce jest z niej zrezygnować i tym bardziej jest gotowa poświęcić się dla jej realizacji. W obronie niektórych wartości ludzie potrafią zapłacić cenę najwyższą – własne życie, dla ratowania »własnej twarzy«, dla ocalenia dobrej sławy, by zachować godność (z godnością). Wartości, dla obrony których jednostki są gotowe poświęcić życie, można nazwać wartościami uroczystymi. Wartości uroczyste odnoszą się do sytuacji, w których jakiś cel pochłania naszą energię, staje się bezpośrednim motywem naszych czynów, kiedy uwalniamy się na jakiś czas od codziennych trosk i zabiegów, w momentach szczególnych, odświętnych. Jeśli nawet wartości te nie są odczuwalne na co dzień, jednostka jest skłonna deklorować ich akceptację. (...) Przeżycia związane z wartościami codziennymi mają bardziej charakter prywatny, są ważne w zwykłym bytowaniu ludzi, zaś wartości uroczyste (odczuwane) odnoszą się do sfery symbolicznej” (Ossowski 1967: 88-93).

Janusz Mariański słusznie dodaje w tym kontekście, że „ważny obszar konfliktu wartości może dotyczyć własnego życia i konkurencyjnych z nim wartości podstawowych. (...) Wartości, dla których jednostka jest gotowa poświęcić życie (np. ojczyzna, wolność, religia), można uznać za wartości odczuwane, przy różnym stopniu intensywności ich aprobaty. (...) Są jednak i takie wartości, w obronie których przynajmniej niektórzy ludzie nie byłiby skłonni oddać życia. Wartości uroczyste uznawane teoretycznie nie muszą zbiegać się z działaniami, nie można ceny stawiać na równi z wartościami codziennymi” (Mariański 2016: 245).

Z kolei Andrzej Grzegorzczak zasadnie twierdzi, że „jednostki ludzkie w codziennym ustabilizowanym życiu często i łatwo podlegają szeroko posuniętej demoralizacji. Natomiast w momentach szczególnych, w chwilach poważnych trudności i zagrożeń, przejawiają ofiarność, poświęcenie dla wspólnej sprawy. Wzory potocznych nadużyć niszczą idealizm młodzieży i prowadzą do zaniechania moralności podstawowej na korzyść pragmatyzmu grup wspólnego interesu. Godność ludzka jako wartość traci wtedy na znaczeniu, ztraca swoją nośność społeczną” (Grzegorzczak 1983: 165).

Do kategorii wartości odczuwanych – uroczystych zaliczana jest też godność ludzka i godność osobista jednostki, identyfikowana z jej tożsamością. Jeżeli człowiek ryzykuje utratę życia własnego dla obrony swojej godności, to oznacza, że jego godność osobista staje się wartością w jakimś stopniu uroczystą, bowiem dla niej chce poświęcić własne życie w sytuacji wymagającej tego poświęcenia i heroizmu.

Socjologowie w badaniach własnych, choćby przywołanych w tym opracowaniu, wskazywali respondentom w szkołach średnich i na uczelniach wyższych kilkanaście wartości i zapytali ich, dla których z tych wartości warto poświęcić własne życie. Wyniki ich badań skłaniają do pytania, jak do tej kwestii odniosą się respondenci z Kalisza i Poznania. W tym celu respondentom postawiono następujące pytanie: „Czy według Ciebie są takie wartości podstawowe, dla których obrony lub uzyskania można by oddać swoje życie? Czy godność człowieka jest też taką wartością? Wskazane wartości ulokuj na kolejnych miejscach”. Z tego pytania wynikają pytania szczegółowe: Ilu spośród respondentów osobiście zadeklaruje gotowość poświęcenia życia

ludzkiego w obronie różnych, wskazanych przez siebie, wartości podstawowych? Czy wśród tych wartości uwzględniliby także godność ludzką i godność osobistą? Czy godność ludzka stanowi dla nich taką wartość uroczystą i odczuwaną, dla obrony której należałoby oddać swoje życie? Odpowiedzi respondentów na to pytanie ukazuje tabela 3.

Tabela 3. Podstawowe wartości uroczyste godne poświęcenia życia człowieka w ocenie badanej młodzieży licealnej i akademickiej

Wartości uroczyste	Kobiety		Mężczyźni		Uczniowie		Studenci		Razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Życie ludzkie	456	89,8	327	87,4	401	87,9	382	89,7	783	88,8
Wolność	389	76,6	275	73,5	351	77,0	313	73,5	664	75,3
Pokój	311	61,2	271	72,5	289	63,4	293	68,8	582	66,0
Ojczyzna	316	62,2	223	59,6	257	56,4	282	66,2	539	61,1
Godność ludzka	301	59,3	208	58,3	245	53,7	274	64,3	519	58,8
Sprawiedliwość	233	45,9	205	54,8	209	45,8	229	53,8	438	49,7
Przekonania	250	49,2	168	44,9	198	43,4	220	51,6	418	47,4
Równość	192	37,8	196	52,4	188	41,2	200	46,9	388	44,0
Prawda	202	39,8	145	38,8	166	36,4	181	42,5	347	39,3
Demokracja	194	38,2	146	39,0	166	36,4	174	40,8	340	38,5
Religia, wiara	190	37,4	150	40,1	160	35,1	146	34,3	306	34,7
Tolerancja	110	21,6	78	20,9	85	18,6	103	24,2	188	21,1
Ogółem	508	51,6	374	53,5	456	49,6	426	54,7	882	52,1

Źródło: badania własne. (44 respondentów: 23 kobiety i 21 mężczyzn oraz 28 licealistów i 16 studentów – nie wskazało wartości, w których obronie lub dla uzyskania których należałoby poświęcić własne życie. Liczby respondentów w kolumnie „ogółem” stanowią podstawę obliczenia odsetków osób preferujących daną wartość).

Kryterium narażenia czy poświęcenia życia człowieka w obronie lub dla uzyskania innych wartości podstawowych uroczystych zmienia w zasadniczy sposób nastawienie badanej młodzieży licealnej i akademickiej do tych wartości i do ich znaczenia w życiu ludzi. Wartości, dla których obrony i uzyskania należałoby oddać własne życie, respondenci wskazywali z dużą ostrożnością i głębszą refleksją, biorąc pod uwagę różne wartości ważne w życiu człowieka. Wartości takich często sami nie zauważali w preferencjach polskiego społeczeństwa. Respondenci wskazali kilkanaście różnych wartości, dla których obrony lub uzyskania można by poświęcić życie ludzkie, mimo że jest ono wartością najcenniejszą z subiektywnego punktu widzenia. Wartości te respondenci ulokowali dość starannie na różnych miejscach w przyjętym rankingu ich znaczenia. Lokaty te są jednak zależne od płci i od typu szkoły, w której oni uczyli się lub studiowali.

Wartości preferowane przez respondentów w tym właśnie celu, czyli w obronie innych wartości, można ująć w trzech kategoriach: a) najliczniej wskazane w całej zbiorowości respondentów i w każdej ich kategorii; b) wskazane na średnim poziomie oceny w całej zbiorowości i w każdej ich kategorii; c) wybrane przez najmniejsze odsetki respondentów w każdej grupie i w całej zbiorowości.

Do pierwszej kategorii wartości uroczystych godnych poświęcenia ludzkiego życia respondenci włączyli na pierwszym miejscu życie innego człowieka i jego obronę, a na miejscu drugim wolność i niezależność osobistą. W obronie życia innego człowieka, a zwłaszcza życia osób bliskich sobie, można by poświęcić swoje życie w ocenie 88,8% badanych osób, w tym 89,8% kobiet i 87,4% mężczyzn oraz 87,9% licealistów i 89,7% studentów. Płeć i typ szkoły nie różnicują istotnie deklaracji składanych przez respondentów, gdyż kobiety i studenci tylko nieznacznie częściej złożyli taką deklarację niż mężczyźni i licealiści. Na drugiej, wysokiej pozycji respondenci w całej badanej zbiorowości i w każdej kategorii umieścili wolność człowieka, ogólnie pojętą i w interakcjach społecznych, w obronie której można by poświęcić swoje życie. Łącznie tak

deklarowało 75,3% badanych osób, w tym 76,6% kobiet i 73,5% mężczyzn oraz 77% licealistów i 73,5% studentów. Wpływ obu zmiennych niezależnych jest znikomy na różnicowanie ich deklaracji.

Na średnim poziomie, przekraczającym 60% badanej zbiorowości, wielu respondentów wskazało dwie wartości uroczyste, dla obrony których można by poświęcić swoje życie, jeśli określona sytuacja lub okoliczność wymagałaby od człowieka takiego działania. W rankingu miejsc wartości te są następujące: pokój na świecie i w kraju oraz jego obrona – 66% (3. miejsce w kolejności), a w tym 61,2% kobiet i 72,5% mężczyzn (więcej o 11 punktów procentowych) oraz 63,4% licealistów i 68,3% studentów (więcej o 5 punktów procentowych). Typ szkoły nieco bardziej niż płeć oddziałuje na wskazania respondentów dotyczące tej kwestii.

Na 4. miejscu 61,1% badanych osób postulowało oddanie życia w obronie własnej ojczyzny, widząc w tym akcie woli wyraz czy przejaw miłości do własnego kraju i czynność patriotyczną. Deklarację taką oni uzasadniali różnymi motywami, jak choćby takimi: *To rzecz najzwyczajniejsza, bo życie własne dla obrony ojczyzny Polacy zawsze oddawali, kiedy tylko ona takiego poświęcenia żądała od nich. Wojny i powstania polityczne są tego dobrym przykładem. Każdy prawdziwy patriota powinien kochać swoją ojczyznę bardziej niż siebie samego i własne życie. Utrata ojczyzny to utrata jej wolności i suwerenności, wolności każdego jej obywatela. Nasz kraj doświadczał tego stanu często, lecz Polacy zawsze bronili jego niezależności od najemców i przelewali własną krew w jej skutecznej obronie, przywrócenia jej bytu politycznego. Nie wątpię ani na jotę, że i dzisiejsi Polacy, w tym młodzież, kochają naszą ojczyznę i bez sprzeciwu poświęciliby dla niej i dla jej obrony przed wrogiem swoje życie. Ja też do takich patriotów należę. Nie mam żadnej wątpliwości w tym względzie, bo miłość ojczyzny wymaga takich poświęceń* (student, 23 l.). Młody maturzysta w podobny sposób uzasadnia swoją deklarację: *Ojczyzna to rzecz święta, jak mówi mój dziadek i tata, to wartość najważniejsza i najcenniejsza, taka nad własne życie, ponad jego wartość. Jeśli ojczyzna znalazłaby się w takiej potrzebie i wymagałaby od obywateli takiego patriotyzmu, to trzeba bronić jej bytu i wolności za cenę swojego życia. Bo jak nie będziemy mieć swojej ojczyzny, to gdzie się podziejemy, dokąd pójdziemy? Ja kocham naszą Polskę, jak kochają także ją moi rodzice, a kiedy nastalaby konieczność walki o jej wolność, to bez wahania oddałbym w jej obronie własne życie. Inna sytuacja nie byłaby do przyjęcia w mojej ocenie* (mężczyzna, 19 l.).

W obronie sprawiedliwości i równości społecznej można by oddać swoje życie w ocenie 46,9% badanych osób, w tym 42,3% kobiet i 53,6% mężczyzn (więcej o 11 punktów procentowych) oraz 43,5% licealistów i 50,4% studentów (więcej o 7 punktów procentowych). Oznacza to, że płeć mocniej niż typ szkoły jako zmienna niezależna wpływa na deklaracje respondentów w tej kwestii. Podobny odsetek respondentów (47,4%) wysoko ceni przekonania różnego typu i niezależność ich wyrażania, postulując ich obronę za cenę życia. Deklarację taką widzimy u 49,2% kobiet i u 44,9% mężczyzn oraz u 43,4% licealistów i u 51,6% studentów (więcej o 8 punktów procentowych). Typ szkoły mocniej niż płeć warunkuje deklarację respondentów dotyczącą tej kwestii, czyli obrony za cenę życia różnych przekonań: religijnych, etycznych, moralnych, światopoglądowych, społecznych i politycznych.

Do trzeciej kategorii wartości uroczystych, w których obronie respondenci też postulowali poświęcenie życia ludzkiego, należą takie wartości, jak: demokracja (38,5%), religia i wiara w Boga (34,7%), tolerancja względem wszelkich inności i odmienności (21,1%). Dla obrony tych wartości uroczystych poświęcenie życia człowieka postuluje tylko 31,4% respondentów, czyli znacznie mniejszy odsetek, jeśli zestawimy ich z odsetkiem tych, którzy rozważają oddanie życia ludzkiego w obronie życia innego człowieka, zwłaszcza bliskiej sobie osoby, za czym opowiedziało się łącznie aż 88,8% respondentów. Różnica między tymi dwoma wskaźnikami jest bardzo duża, gdyż wynosi 57 punktów procentowych. Deklaracje własne respondenci uzasadniają następującymi argumentami: *Niemal każda matka kochająca autentycznie własne dziecko, jeśli zagraża mu śmierć lub inne niebezpieczeństwo losu, jest gotowa poświęcić wszystko, co ma dla niej niepodważalną wartość i sens, nawet własne życie czy cierpienie. Życie jej dziecka ma dla niej większą wartość niż jej własne życie. Dar matki rodzącej dziecko w niebezpieczeństwie utraty własnego życia to wyraz miłości heroicznej i godnej naśladowania. Wiem sama, że jest to trudna decyzja dla kobiety, ale myślę, że ja też potrafiłabym tak postąpić, jeśli mojemu dziecku zagrażałaby śmierć w momencie przychodzenia na świat – jego życie byłoby ważniejsze od mojego życia* (studentka, 21 l.). Z kolei maturzystka tak uzasadnia swoją deklarację: *Według mnie nie ma [nic szlachetniejszego] i [nic] nie może być szlachetniejsze i cenniejsze w życiu każdego człowieka, jak świadome i dobrowolne narażenie na*

utratę swojego zdrowia i życia dla ratowania zdrowia i życia swojego bliźniego, człowieka znajdującego się na granicy życia i śmierci. Czy postępuje w ten sposób matka i ojciec dla własnego dziecka, przyjaciel dla przyjaciela, czy też ktoś dla kogoś anonimowego, nie ma większego znaczenia. Oni wszyscy objawiają wtedy swoje głębokie umiłowanie życia ludzkiego, tak i na tyle głębokie, że są gotowi stracić swoje zdrowie i życie, żeby w ten sposób uratować i podtrzymać to inne, czyjeś zdrowie i życie. Sama znam przykłady ludzi, którzy są dla mnie wzorem do naśladowania w poświęcaniu siebie dla innych ludzi, dla ratowania ich życia (kobieta, 19 l.).

Warto dodać, że przeciętny wskaźnik aprobaty tych wartości podstawowych i uroczystych godnych poświęcenia życia człowieka wynosi tu 52,1% ogółu badanych, w tym dotyczy on 51,6% badanych kobiet i 53,5% mężczyzn oraz 49,3% licealistów i 54,7% studentów. Odsetki respondentów z Kalisza i z Poznania deklarujących gotowość poświęcenia życia człowieka dla obrony godności własnej lub uzyskania innych wartości uroczystych są dość często zbliżone do wskaźników respondentów deklarujących taką gotowość w innych badaniach socjologicznych. Na przykład maturzyści z Tarnowa badani przez Józefa Młyńskiego na początku XX w. wskazali, że w społeczeństwie polskim są uznawane i realizowane następujące wartości podstawowe: patriotyzm (37,9%), religia (62%), prawda (9,4%), wolność (74,1%), demokracja (66,6%), sprawiedliwość społeczna (8%), równość społeczna (12,7%), godność ludzka (28,9%), prawa człowieka (49,4%), solidarność (34,1%), ideały socjalizmu (30,1%). Godność ludzka zajęła dopiero 9. miejsce wśród ocenianych 18 wartości. Wskaźnik przeciętny oceny tych wartości podstawowych wyniósł tu 37,6% (Młyński 2008: 167).

Należy jednak zaznaczyć, biorąc pod uwagę wyniki wszystkich badań tu ukazanych, że deklaracje respondentów niekoniecznie muszą w każdym przypadku znaleźć potwierdzenie w rzeczywistości, jako że życie własne jednostki ma wartość bezcenną i nie jest łatwo poświęcić je dla obrony czy uzyskania innych wartości, w tym też dla ratowania życia innego człowieka. Niemniej nie można też całkiem wykluczyć realności takiej deklaracji i odmawiać przynajmniej niektórym młodym ludziom zdolności i gotowości do podjęcia tej trudnej decyzji. Wyniki badań uprawniają do takiego wniosku.

Deklaracje badanych licealistów i studentów dotyczące poświęcenia własnego życia w obronie godności osobistej

Janusz Mariański przyjmuje trafne założenie, że „stosunek do godności jako wartości można badać w ramach ustalenia hierarchii tzw. wartości uroczystych. Sytuacje, w których poświęcenie życia dla kogoś lub czegoś uznaje się za godne pochwały, pozwalają dotrzeć do wartości uroczystych, tzn. takich, które są ważne w sytuacjach granicznych, w obliczu wielkich zagrożeń i nieszczęść jednostkowych lub rodzinnych, w sytuacjach szczególnego nasilenia się łączności społecznej w społeczeństwie. (...) Życie ludzkie, uznane za godne podporządkowania innej pozytywnej wartości o większej doniosłości w sytuacji konfliktowej, daje szansę uporządkowania wartości według pewnego kontinuum ważności, od najważniejszych do najmniej ważnych. Staje się ono w ten sposób kryterium podstawowym, zgodnie z którym inne wartości są wobec siebie »relatywizowane« i hierarchizowane. Jeżeli człowiek ryzykuje utratę własnego życia dla obrony jakichś wartości, to te wartości nabierają charakteru wartości uroczystych i w jakimś stopniu ostatecznych. Mamy tu do czynienia z realizacją moralnych standardów, żadna bowiem etyka – z wyjątkiem chrześcijańskiej – nie idzie tak daleko, by nakładać na człowieka obowiązek poświęcenia życia dla ratowania jakiejś idei czy nawet innego życia” (Mariański 2016: 246).

Taka sytuacja niewątpliwie jest możliwa jedynie wtedy, kiedy człowiek, choćby z pobudek religijnych, decyduje o oddaniu swojego życia dla ratowania innej cennej wartości uroczystej, w tym życia innego człowieka, podejmuje w pełni dobrowolnie i ma świadomość jej konsekwencji dla siebie samego. Taką możliwość przewidywano także w badaniach wśród młodzieży licealnej w Kaliszu i wśród studentów w Poznaniu i postawiono im następujące pytanie: „Czy w obronie godności osobistej, jako wartości podstawowej, mógłbyś/mogłabyś poświęcić swoje życie? Jeśli widzisz taką możliwość, to uzasadnij własną deklarację”. Odpowiedzi respondentów na to pytanie ukazuje tabela 4, a także wybrane ich uzasadnienia takiej deklaracji. Oczywiście są to jedynie deklaracje respondentów, które nie zawsze muszą okazać się realne.

Tabela 4. Deklaracje respondentów ukazujące gotowość poświęcenia własnego życia w obronie godności osobistej

Deklaracje respondentów	Kobiety		Mężczyźni		Uczniowie		Studenci		Razem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Gotowość	301	59,3	208	55,6	245	53,7	274	64,3	519	58,8
Brak gotowości	82	16,1	50	13,4	78	17,1	54	12,7	132	15,0
Brak oceny	102	20,1	104	27,8	108	23,7	88	20,7	196	22,2
Brak danych	23	4,5	12	3,2	25	5,5	10	2,3	35	4,0
Ogółem	508	100,0	374	100,0	456	100,0	426	100,0	882	100,0

Źródło: badania własne.

W odpowiedzi na pytanie dotyczące tej kwestii 519 osób spośród 882 uczestniczących w badaniu zadeklarowało, że byłyby gotowe poświęcić własne życie w obronie godności osobistej. Deklarację taką złożyło nieco więcej kobiet niż mężczyzn (o 4 punkty procentowe) oraz więcej studentów niż licealistów (o 10 punktów procentowych). Oznacza to, że poziom i typ szkoły (liceum i szkoła wyższa) bardziej niż płeć respondentów jako zmienna niezależna oddziałuje na tę ich deklarację. Deklarację własną respondenci uzasadniali różnymi argumentami, np. takimi: *Według mnie godność człowieka to jego tożsamość z sobą samym, to najcenniejsza wartość dla niego, która pozwala mu normalnie funkcjonować wśród innych ludzi i w społeczeństwie. Godność zapewnia człowiekowi dobre samopoczucie i pozytywną ocenę własnej osoby, a także należyty rozwój osobowości. Utrata godności to utrata honoru i własnej czci. Wtedy człowiek ma poczucie swoistego »wyzerowania«, odcięcia od ludzi, czuje się wykluczony, zatracza poczucie sensu swojego życia. Dlatego nie wolno nikogo pozbawiać godności i czci osobistej, bo to oznaczałoby pozbawienie go człowieczeństwa. (...) Dla mnie moja osobista godność znaczy tyle samo, co moje życie. Utrata godności oznaczałaby utratę sensu i celu dalszego życia. Muszę więc bronić godności własnej zawsze i wszędzie, bo chcę żyć sensownie, widzieć w niej wartość najcenniejszą, równą wartości mojego życia (student, 22 l.). Z kolei maturzysta tak wyraził się w tej kwestii: Nie wyobrażam sobie żyć w niesławie, pozbawiony czci i honoru, bo one są częściami mojej godności. Wiem, że godność moja zależy ode mnie, od mojego postępowania i od moich działań wśród innych ludzi. To oznacza moją uczciwość i szacunek dla nich, gdyż od nich zależy także moja godność. Tak mi się wydaje, chociaż nie zastanawiałem się głębiej nad tą kwestią. Jednak dla obrony godności własnej, przed jej utratą, należałoby poświęcić życie. Dobrze stało się, że zapytano mnie w tym badaniu o godność i o to, czy trzeba cenić ją niekiedy bardziej niż swoje życie i zdrowie. Chyba będę myślał częściej na ten temat, niż robiłem to do tej pory (maturzysta, 19 l.).*

Z kolei dla 132 respondentów, w tym dla 82 kobiet i 50 mężczyzn oraz dla 78 licealistów i 54 studentów, większą wartość ma ich własne życie niż ich godność osobista. Z tego względu nie byłiby gotowi poświęcić życia w obronie osobistej godności. Taką deklarację złożyło więcej kobiet i licealistów niż mężczyzn i studentów, uzasadniając ją różnymi argumentami, jak np.: *Ja uważam, że nie ma większej wartości nad życie człowieka, dlatego zrównywanie jego wartości z wartością godności uważam za nierozsądne i nieroztropne. Godność jest według mnie taką wartością, którą można odzyskać, gdy się ją utraci samodzielnie lub za sprawą innych ludzi. Życia utraconego raz, także w obronie godności lub jakichś innych wartości, nie sposób odzyskać. Ja nie akceptuję takiej zamiany tych obu wartości. Bardziej cenię życie niż godność i każdą inną wartość (studentka, 23 l.); To pytanie uważam za niepoważne. Bo co będę miała z godności, kiedy w jej obronie oddam własne życie. A na opiniach ludzi w tej kwestii w ogóle mi nie zależy (licealistka, 18 l.). Ponadto co piąty respondent, w tym liczniej mężczyźni i licealiści niż kobiety i studenci, miał trudności z zajęciem stanowiska w tej kwestii, jak np.: *Czuję się zaskoczony tym pytaniem. Porusza ono niezwykłą kwestię. Nie wiem, jak mam odnieść się do tej kwestii. Nic innego nie potrafię powiedzieć (maturzysta, 19 l.).**

Aprobata godności osobistej jako wartości uroczystej, dla obrony której należałoby poświęcić własne życie, jest zależna także od poziomu wiary religijnej i niewiary respondentów. Osoby głęboko wierzące poświęciłyby życie dla obrony osobistej godności w 87,7%, osoby wierzące w 75,3%, osoby wątpiące religijnie w 58,7%, osoby obojętne religijnie w 53,8%, osoby niewierzące w 50,6%. Łącznie osoby wierzące gotowość tę deklarowały w 81,9%, osoby z problemami w wierze w 66,3% oraz osoby niewierzące w 50,6%. Zatem wiara

religijna bardziej niż wątplenie w wierze i obojętność religijna oraz brak wiary bardziej sprzyja deklaracjom respondentów dotyczącym gotowości poświęcenia życia w obronie godności osobistej, honoru i czci własnej.

Zależność taką dostrzegli także inni socjologowie u własnych respondentów – uczniów szkół średnich i studentów. Na przykład maturzyści z Lublina badani przez Mariana Rolę w roku szkolnym 2009/2010 złożyli w tej kwestii następujące deklaracje: byłoby gotowi do poświęcenia swojego życia w obronie godności ludzkiej w 62,9%, takiej deklaracji nie złożyło 13,5%, nie miało zdania w tej sprawie 21,6%, nie udzieliło odpowiedzi na pytanie 2%. Godność ludzka znalazła się na 5. miejscu wśród 11 wartości poddanych wtedy ocenie. Wskaźnik przeciętny aprobaty godności ludzkiej jako wartości wymagającej poświęcenia życia kształtował się w liceach ogólnokształcących na poziomie 67,9%, w technikach – 57,9%, w liceach profilowanych – 53,8%, wśród kobiet – 67%, wśród mężczyzn – 58,3%, wśród uczniów ze wsi – 61,9% i z miasta do 100 tys. mieszkańców – 66,7%, powyżej 100 tys. mieszkańców – 62,2%, wśród osób głęboko wierzących – 65,2%, wierzących – 64,8%, niezdecydowanych w sprawach wiary – 59,4%, niewierzących i obojętnych religijnie – 57,1%. Kobiety i osoby głęboko religijne częściej niż mężczyźni i osoby niezwiązane z religią bardziej pozytywnie ustosunkowały się do wartości godnościowych jako tych, dla których warto oddać własne życie (Rola 2013: 193-207). Odsetki respondentów wierzących i niewierzących z obu typów badań nie różnią się istotnie w częstotliwości składania deklaracji wskazujących na gotowość oddania życia w obronie godności osobistej ani w odmowie takiej deklaracji. Oznacza to, że poglądy młodych ludzi w tej kwestii, widziane w perspektywie minionego czasu, nie uległy radykalnym zmianom. Dla dominującej większości z nich życie własne ma wartość niezwykle cenną, a mimo to wielu poświęciłoby je dla obrony własnej godności i czci osobistej, postrzeganej także jako wartość uroczysta, oceniana na równi z wartością życia, jeśli można by te dwie wartości zastąpić wzajemnie.

Podsumowanie

W podsumowaniu analiz przeprowadzonych w tym artykule przypomnijmy pokrótce, że zostały tu omówione w kilku aspektach postawy i oceny młodzieży licealnej i akademickiej dotyczące godności człowieka ogólnie pojętej i godności osobistej widzianej w kontekście wartości podstawowych i wartości uroczystrych. Postawy i oceny młodzieży uczestniczącej w badaniach w Kaliszu i w Poznaniu były porównywane z postawami i ocenami dotyczącymi godności ludzkiej dostrzeżonymi u takich samych respondentów przez autorów innych badań socjologicznych na ten temat. Porównanie to umożliwiło dostrzeżenie podobieństw i odmienności w postawach młodzieży licealnej i akademickiej z obu terminów badań wobec godności człowieka i godności osobistej i wobec jej miejsca i znaczenia w hierarchii wartości podstawowych i uroczystrych. Wyniki tych wszystkich badań pozwalają też na sformułowanie pewnych konstatacji natury ogólniejszej.

Młodzież licealna i akademicka uczestnicząca w tych badaniach ma świadomość, że wartości obu typów nadają jednostkom ludzkim (osobom) i społecznościom (różnym grupom społecznym) sens i identyfikację, dostarczają im motywacji i uzasadnień dla podejmowanych decyzji i działań. Młodzież ta wie również, że wartości są bardziej zakorzenione w życiu jednostek i w społeczeństwie niż światopoglądy, religie i ideologie, gdyż pełnią one w ich życiu wiele ważnych funkcji. Młodzież jest też zorientowana w tym, że w życiu społecznym funkcjonują wartości, które przez większość obywateli są uznawane za mało ważne, oraz w tym, że są i takie wartości, które przez innych obywateli są postrzegane jako antywartości. Jednakże w innych środowiskach społecznych wartości te są akceptowane bez zastrzeżeń, postrzegane jako wspólne i jako źródło kryteriów ocen służących rozeznawaniu rzeczywistości. To są właśnie wartości podstawowe, bez których nie mogłoby istnieć społeczeństwo, a w konsekwencji życie człowieka zatraciłoby swój cel i sens. W ocenie licznych respondentów wartości podstawowe uznawane w społeczeństwie chronią życie ludzi przed anomią społeczną i moralną. Wartości te wynikają bowiem z godności osoby ludzkiej, z jej nienaruszalnych i fundamentalnych praw. Licealiści i studenci uczestniczący we wszystkich dotychczasowych badaniach na ten temat zaznaczają też, że w demokratycznym społeczeństwie i w pluralistycznych warunkach życia ludzi zachodzi konieczność poszerzenia opcji i wyborów wartości podstawowych, ponieważ niektóre z tych wartości są pomijane czy lekceważone w niektórych społecznościach, mimo swej obiektywnej wartości społecznej. Takie „zapomniane” czy „odrzucone” wartości podstawowe znajdują się ponownie w postulatywności młodzieży widzącej ich rolę społeczną w najbliższej i odległej przyszłości (Mariański 2016: 234).

Z wyników tych i innych badań socjologicznych dowiadujemy się, że młodzież szkolna i akademicka w Polsce odznacza się dość wysokim stopniem uświadomienia podstawowych wartości bez względu na charakter środowiska społecznego, nawet jeżeli w mniejszym stopniu postrzega niekiedy zastosowanie tych wartości w skali globalnej kraju czy w osobistym życiu jednostkowym. Badacze zaznaczają jednak, że stan realizacji wartości podstawowych odzwierciedla jedynie sytuację, jaką dostrzega badana młodzież szkolna i akademicka. Sytuacja ta wskazała, że w postawach młodzieży wobec wartości podstawowych zaznaczają się pewne różnice między powinnością i faktycznym stanem akceptacji tych wartości, często wywołane cechami demograficznymi, społecznymi, światopoglądowymi i religijnymi tych respondentów. Różnice te nie są jednak zbyt duże, aczkolwiek postawa religijna bardziej je wywołuje niż pozostałe zmienne niezależne, jak płeć i typ szkoły.

Wyniki empiryczne uzyskane w badaniach tu referowanych i porównywanych wskazują, że młodzież polska licealna i akademicka jest świadoma niedociągnięć w zakresie wartości podstawowych i uroczystych, które są popularyzowane przez system społeczno-polityczny w kraju. Z drugiej zaś strony młodzież ta wie też, jakie powinny być podstawowe wartości społeczeństwa polskiego. Młodzież ta orientuje się dość dobrze, że w procesie transformacji ustrojowej, dziejącym się już od dawna, występują konflikty interpretacyjne dotyczące istoty i roli społecznej wartości podstawowych. Młodzież wie dobrze, że wartości podstawowe zmieniają się stopniowo, bez przyspieszeń i ponagleń ideologicznych, a w efekcie tego tempa następuje przechodzenie ich w ramach powiązań generacyjnych, międzypokoleniowych. Z tego też powodu wartości podstawowe, w ocenie badanej młodzieży, porządkują i stabilizują życie w społeczeństwie, w różnych grupach je tworzących i w sytuacji poszczególnych jednostek (Mariański 2016: 235-236). We własnych postulatach młodzież wskazywała te wartości podstawowe, które powinny być szczególnie akcentowane w polskim społeczeństwie, a uprzednio zostały pominięte lub zapomniane. Taką sytuację dostrzega ona również w swoim środowisku młodzieżowym.

Inaczej mówiąc, młodzież licealna i akademicka uczestnicząca w badaniach socjologicznych tu omówionych niewątpliwie w znacznym stopniu akceptuje wartości podstawowe polskiego społeczeństwa i miejsce godności człowieka w ich hierarchii, a zarazem domaga się ich uświadomienia i realizacji. Co więcej, znacznie wyżej ceni perspektywę rozwoju wartości podstawowych niż stan ich realizacji w skali społecznej. Domaga się więc tego, aby wartości te, w tym wśród nich także godność ludzka, były w wyższym stopniu realizowane, niż dotychczas to robiono w kraju. Biorąc pod uwagę wyniki z wielu badań, można przyjąć, że wskaźnik przeciętny postulowanych wartości podstawowych kształtował się w różnych środowiskach młodzieżowych na poziomie od 49,3% do 73,6%. Wskaźniki te mówią też o tym, że młodzież poprzez swoje postulaty informuje o skali nieakceptacji niektórych wartości podstawowych w polskim społeczeństwie (Mariański 2016: 242-243).

Z badań tu referowanych dowiadujemy się także o tym, że stosunek młodzieży polskiej do godności ludzkiej i godności osobistej jednostki ukazuje się w jej postawach wobec wartości uroczystych. Wartości uroczyste są ważne w sytuacjach granicznych, mają znaczenie w okolicznościach szczególnego nasilenia się procesów łączności społecznej w społeczeństwie, istnieją one na sposób ideałów czy wzorów postępowania i działania. Poświęcenie własnego życia dla kogoś lub czegoś jest uznawane powszechnie za godne pochwały i może należeć do wartości uroczystych. Młodzież uczestnicząca w badaniach ma świadomość, że ryzyko utraty przez człowieka własnego życia dla obrony jakichś wartości ukazuje, że te wartości stają się wartościami uroczystymi, czyli ostatecznymi do pewnego stopnia. Znaczne odsetki tej młodzieży deklarowały w różnych badaniach gotowość czy możliwość oddania swojego życia dla uzyskania lub obrony takich wartości, wśród których umieszczały także obronę życia innego człowieka. Badacze znający tę postawę młodzieży wobec wartości uroczystych i lokującej wśród nich godność osobistą twierdzą, że deklaracje jej nie muszą zawsze świadczyć o gotowości poświęcenia własnego życia dla takich wartości, ale mogą być osobistym świadectwem aprobaty normy, która zaleca takie właśnie zachowanie w sytuacji wymagającej radykalnej decyzji egzystencjalnej. Takie zachowanie jest jednak nietypowe i nie mieści się w zwykłych standardach etycznych. Analiza deklaracji gotowości narażenia życia w obronie godności osobistej jako wartości uroczystej złożonych przez respondentów w Kaliszu i Poznaniu potwierdza to spostrzeżenie i jednocześnie pozwala ustalić, do jakich poświęceń są czy byliby oni bardziej, a do jakich mniej skłonni czy też jakimi są bardziej, a jakimi mniej zainteresowani. Okazało się, że taką deklarację byli skłonni złożyć tylko niektórzy respondenci, aczkolwiek

liczniej złożyły ją kobiety niż mężczyźni oraz liczniej studenci niż licealiści. W podobnych odsetkach byli oni zainteresowani wartościami godnościowymi i postrzeganiem godności osobistej w hierarchii tych wartości. Dla większości tych respondentów ich własne życie ma największą z możliwych wartość i z tego powodu nie oddaliby go dla ratowania godności osobistej ani innej cennej wartości podstawowej. Wśród przyjętych zmiennych niezależnych jedynie postawa religijna różnicuje w znacznym stopniu deklaracje respondentów o gotowości poświęcenia życia dla obrony osobistej godności i innych wartości uroczystych. Taką możliwość przewidywała hipoteza empiryczna.

Deklaracje pewnych odsetków młodzieży licealnej i akademickiej uczestniczącej w wielu badaniach socjologicznych dotyczące gotowości poświęcenia życia dla obrony wartości uroczystych, w tym godności osobistej, jednocześnie podważają tezę o zanikaniu wielkich i heroicznych wartości w odczuciach polskiej młodzieży. Socjologowie znający ten problem twierdzą, że takie deklaracje młodzieży polskiej wskazują na znaczny ciągle potencjał aksjologiczny, jaki jest ukryty w zbiorowej świadomości tej młodzieży. Z ich ustaleń empirycznych wynika, że przeciętny wskaźnik deklarowanej gotowości poświęcenia życia dla określonych wartości uroczystych kształtował się rozmaicie w różnych środowiskach młodzieżowych i lokował się w granicach od 48,2% do 63,4%. Godność osobista jako wartość, którą ceni się tak wysoko, że warto dla niej poświęcić swoje życie, zajmuje środkową pozycję w hierarchii wartości uroczystych. Jednakże aprobata tej godności i przedkładanie jej nad wartość życia jest zróżnicowana w zależności od cech społecznych badanej młodzieży – bardziej od poziomu typu jej szkoły niż od płci, natomiast zróżnicowanie to zdecydowanie wzrasta w połączeniu z postawą religijną i ateistyczną tej młodzieży. Respondenci religijni, w każdej kategorii, liczniej niż respondenci niewierzący deklarowali gotowość poświęcenia własnego życia w obronie osobistej godności i w obronie innych wartości podstawowych, zajmujących ważne miejsce w ich hierarchii (Mariański 2016: 254-255; Świąś 1993: 113-114).

Wyniki badań empirycznych dotyczące postaw młodzieży wobec wartości uroczystych, uzyskane w różnych jej środowiskach społecznych, w tym także w Kaliszu i Poznaniu, są nieco rozbieżne, co z kolei utrudnia pełne ustalenie trendu rozwojowego w aprobacie tych wartości – czy jest on wzrastający, czy malejący. Opinie socjologów w tej kwestii są podzielone. Wskaźniki empiryczne nie dają do końca takiej możliwości. Wskaźniki te, dawne i obecne, przekonują do jednej prawdy, że młodzież polska, licealna i akademicka, wysoko ceniła kiedyś i podobnie ocenia obecnie wartości uroczyste, wartość drugiego człowieka i jego życia, wartość godności osobistej. Dla obrony tych wartości wielu deklarowało osobiste poświęcenie. We własnej hierarchii wartości postulowanych młodzi respondenci stawiają godność osobistą znacznie wyżej, niż czynią to osoby dorosłe jako członkowie społeczeństwa. Z drugiej strony widzimy, że młodzież ta, ceniąc wysoko wartości godnościowe, nie ceniła w równie wysokim stopniu wartości tradycyjnie wiążących się z godnością człowieka, jak choćby odważne upowszechnianie własnych poglądów i przekonań, troska o własną indywidualność czy wolność osobistych decyzji.

Wielu badaczy tej problematyki zaznacza, że dla dominującej części młodych ludzi w Polsce życie człowieka i ich własne życie, chociaż jest ściśle związane z osobistą godnością, będzie nadal miało wartość najwyższą i nie do zastąpienia przez żadną inną wartość podstawową. Dlatego gotowość poświęcenia życia własnego dla innych wartości będzie dla wielu współczesnych młodych Polaków wartością odchodzącą w przeszłość, bez dalszej perspektywy, a przynajmniej gotowość ta będzie jeszcze rzadziej deklarowana. Przypuszczenie to ma u swego podłoża wiele różnych uwarunkowań, w tym natury społeczno-kulturowej i zmian w obyczajach, a także natury subiektywnej, w sferze mentalności samej dzisiejszej młodzieży oraz w zmianie usytuowań wartości podstawowych i uroczystych w ich własnej hierarchii. Nie można wykluczyć także wzrostu znaczenia i aprobaty wartości codziennych o praktycznym profilu, które mogą odgrywać istotną rolę w jej życiu osobistym i społecznym (Mariański 2016: 256-257; Melosik 2007: 74-75).

Bibliografia

- Annasz W. (1995), *Wartość młodego pokolenia w dobie transformacji ustrojowej Polski. Studium teoretyczno-empiryczne*. Częstochowa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Babbie E. (2007), *Badania społeczne w praktyce*, W. Betkiewicz i in. (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Baniak J. (2015), *Od akceptacji do kontestacji. Moralność katolicka w krytycznym ujęciu i ocenie młodzieży polskiej*. Warszawa: Difin.
- Błałock H.M. (1977), *Statystyka dla socjologów*, M. Tabin i in. (tłum.). Warszawa: PWN.
- Gajda J. (1997), *Wartości w życiu człowieka. Prawda, miłość, samotność*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Grundel J. (1994), *Wizja człowieka i wartości podstawowe w konstytucji [w:] Drogi do gospodarki rynkowej i odpowiedzialności społecznej. Polsko-niemieckie sympozjum na temat „Konstytucyjny porządek prawa”*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, s. 7-16.
- Grzegorzczak A. (1983), *Wartości moralne a postawy grup społecznych [w:] B. Suchodolski (red.), Społeczeństwo wychowujące. Rzeczywistość i perspektywy*. Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, s. 163-173.
- Grzesik A. (2002), *Między kryzysem a odrodzeniem moralności. Wartości moralne w świadomości studentów*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Joas H. (2015), *Sind die Menschenrechte westlich?* München: Kosel Verlag.
- Kiciński K. (1998), *Orientacje moralne. Próba typologii*. Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.
- Luhmann N. (2007), *Systemy społeczne. Zarys ogólnej teorii*, M. Kaczmarczyk (tłum.). Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Mariański J. (1998), *Między nadzieją i zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Mariański J. (2014), *Wartości podstawowe w świadomości młodzieży maturalnej [w:] S. Fel, M. Wódka (red.), Godność osoby ludzkiej w społeczeństwie i gospodarce. Księga pamiątkowa ku czci św. pamięci Księdza Profesora Franciszka Józefa Mazurka*. Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 237-255.
- Mariański J. (2016), *Godność ludzka jako wartość społeczno-moralna: mit czy rzeczywistość? Studium interdyscyplinarne*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Martini C. (1995), *Jaka polityka?*, T. Homa (tłum.). Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy.
- Mądrzycki T. (1970), *Psychologiczne mechanizmy kształtowania się postaw*. Warszawa: PWN.
- Mead G.H. (1975), *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, Z. Wolińska (tłum.). Warszawa: PWN.
- Melosik Z. (2007), *Kultura popularna jako czynnik socjalizacji [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), Pedagogika. Podręcznik akademicki, t. 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 68-93.
- Młyński J. (2008), *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży*. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos.
- Nowak S. (1973), *Teorie postaw*. Warszawa: PWN.
- Obuchowski K. (1965), *Psychologia dążeń ludzkich*. Warszawa: PWN.
- Ossowska M. (1970), *Normy moralne. Próba systematyzacji*. Warszawa: PWN.
- Ossowska M. (1983), *O pojęciu godności [w:] tejsze, O człowieku, moralności i nauce. Miscellanea*. Warszawa: PWN, s. 514-522.
- Ossowski S. (1967), *Z zagadnień psychologii społecznej. Dzieła, t. 3*. Warszawa: PWN.
- Piowarski W. (1990), *Stosunek uczniów i studentów do podstawowych wartości społeczeństwa polskiego*. „Życie Katolickie” 2, s. 63-68.
- Piowarski W. (1991), *Młodzież a wartości podstawowe [w:] L. Adamczuk (red.), Religia w dobie przelomu w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Teologii Apostolstwa i Zakładu Socjologii Religii SAK, s. 106-134.
- Piowarski W. (1993), *ABC katolickiej nauki społecznej, cz. 1. Wprowadzenie, podstawy, kierunki*. Pelplin: Wydawnictwo Diecezjalne.
- Prężyna W. (1981), *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Reykowski J. (1979), *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.

- Rola M. (2013), *Świadomość moralna maturzystów lubelskich* [w:] H. Mielicka-Pawłowska (red.), *Religijne wymiary życia społecznego*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, s. 193-207.
- Ryczan K. (1992), *Wartości katolików a typ środowiska miejskiego*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Szawarski Z. (1983), *Godność i odpowiedzialność*. „Studia Filozoficzne” 8/9, s. 93-106.
- Szawiel T. (1996), *Postawy i orientacje społeczne polskich katolików w trzy lata po rozpoczęciu reform politycznych i ekonomicznych* [w:] I. Borowik, W. Zdaniewicz (red.), *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru. Religia a przemiany społeczne w Polsce*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, s. 49-95.
- Święś K. (1993), *Wartości religijno-moralne młodzieży. Stan badań* [w:] W. Piwowarski, J. Styk (red.), *Przemiany religijności społeczeństwa polskiego w świetle badań lubelskiego środowiska naukowego*. Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, s. 65-78.
- Weber M. (1975), *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty* [w:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*. Warszawa: PWN, s. 415-428.
- Weber M. (2002), *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, D. Lachowska (tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Znaniecki F. (1928-1930), *Socjologia wychowania*, t. 1-2. Warszawa: PWN.
- Żerel E. (2008), *Kondycja moralna maturzystów lubelskich* [w:] J. Baniak (red.), *Moralność współczesnego społeczeństwa polskiego. Założenia i rzeczywistość*. Poznań: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UAM, s. 193-211.